

માધ્યમશી

સંપાદક : હરિવલ્લભ બાયાણી

પુસ્તક ૩]

[અંક ૨

એપ્રિલ : ૧૯૮૦

(પ્રકાશિત : મે, ૧૯૮૦)

કસ્યપ મંકોડી	જે થવાનું હોય એ જ થાય	૪૧
ભારતી મોદી	યુરોપમાં ધ્વનિઘટકવિભાવ-૧	૭૦
અત્રત્ર	૧. દક્ષિણ એશિયાની ભાષાઓ વચ્ચે સંપર્ક અને સામ્ય પ્રવણતા, ૨. ભારતીય આર્યમાં પ્રવર્તતી રહેલી 'ભાષાદ્વૈત'ની પરિસ્થિતિ, ૩. ભારત એક ભાષિક ક્ષેત્ર હોવા અંગેના વાક્યતત્ત્વીય અને સમાજવૈજ્ઞાનિક પુરાવા.	૮૩
અહેવાદ	'ભારતીય ભાષાઓ વચ્ચે સમીભવન-વિપમીભવન અને હિંદુસ્તાની'	૯૦

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ : અમદાવાદ

ભાષાવિમર્શ

- 'ભાષાવિમર્શ'માં ભાષાવિજ્ઞાન તથા ગુજરાતી અને ઇતર ભારતીય ભાષાઓને લગતા મૌલિક સંશોધન-અધ્યયન-લેખો, એમના અનુવાદ, ગ્રંથસમીક્ષા વગેરે પ્રકાશિત થશે.
- વર્ષનાં ૨૦૦થી ૨૫૦ પૃષ્ઠ, ચાર અંક, અનુક્રમે જાન્યુઆરી, એપ્રિલ, જુલાઈ અને ઓક્ટોબરમાં પ્રકાશિત.
- વ્યક્તિ માટે વાર્ષિક રૂ. ૧૦-૦૦, સંસ્થા માટે વાર્ષિક રૂ. ૧૫-૦૦; છૂટક અંકની કિંમત રૂ. ૪-૦૦
- લવાજમ, વિનિમય માટેનાં સામયિકો વગેરે મોકલવાનું સરનામું :
મંત્રી, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ ■ ટે. નં. ૭૭૯૪૭
C/o શ્રી હ. કા. આર્ટ્સ કોલેજ, આશ્રમરોડ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૬
- લેખો અને અવલોકન માટેનાં પુસ્તકો મોકલવાનું સરનામું :

ડૉ. હરિવલ્લભદાસ ભાયાણી

૯, હાઇલેન્ડ પાર્ક, ગુલબાર્ડ ટેકરો,

અમદાવાદ - ૩૮૦ ૦૧૫

- પ્રબંધ : વાડીલાલ ડગલી, શિવકુમાર જોશી, રઘુવીર ચૌધરી

નવાં વર્ષાનું લવાજમ જેમણે હજુ ન મોકલ્યું હોય તેઓ તરત જ મોકલી આપે એવી વિનંતી છે.

આ એપ્રિલનો અંક મોડો થયો તે બદલ સંપાદક દિલગીર છે.

પ્રકાશક : રઘુવીર ચૌધરી, મંત્રી, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ,

C/o. શ્રી હ. કા. આર્ટ્સ કોલેજ, ૨. છો. માર્ગ, અમદાવાદ-૬

મુદ્રક : કાન્તિભાઈ મ. મિસ્ત્રી, આદિત્ય મુદ્રણાલય, અમદાવાદ-૧ ફોન : ૩૬૦૪૭૨

ભાષાવિમર્શ

એપ્રિલ, ૧૯૮૦

જે થવાનું હોય એ જ થાય

કશ્યપ મકોડી

૧. સમસ્યા

ધણી વખત નવાઈ લાગે એવું કાંઈ બને ત્યારે આપણને થાય છે કે શું થશે એ પહેલેથી જ નક્કી થઈ ચૂક્યું હોવું જોઈએ અને જે થવાનું હોય એ જ થાય છે.

ગઈ કાલે તા. ૩ માર્ચ ૧૯૭૮ને દિવસે ભારતની ક્રિકેટટીમ ઓસ્ટ્રેલિયામાં ઓસ્ટ્રેલિયા સામે છેલ્લી ટેસ્ટ-મેચ હારી ગઈ. પહેલાં તો લાગતું જ હતું કે હારી જશે, કારણ કે ઓસ્ટ્રેલિયાએ ટોસ જીતીને પહેલા દાવમાં રનનો કુંગર ખડક્યો હતો અને ભારતે કંગાળ બેટિંગ કરી પરાજય નિશ્ચિત બનાવ્યો હતો. ઓસ્ટ્રેલિયાએ ફોલો-ઓન આપી છેલ્લા દાવમાં બેટિંગ કરવાનું જોખમ ન ખેડ્યું અને બીજી વાર બેટિંગ કરી લગભગ ૫૦૦ રનની સરસાઈ મેળવી. પરંતુ બીજા દાવમાં ભારતના ખેલાડીઓએ સુંદર બેટિંગ કરી મેચ અને શ્રેણી જીતવાની આશા જગાડી. એ છેલ્લે સુધી ઝૂમ્યા. પણ આખરે જે થવાનું હતું એ જ થયું અને આપણે મેચ અને શ્રેણી હારી ગયા.

આજે સવારના મારે છ વાગ્યાની ટ્રેન પકડવાની હતી. પરાઢિયે ઘરેથી એકાદ માઈલ દૂર આવેલ સ્ટેન્ડ ઉપરથી જ રિક્ષા મળતી હોય છે અને સ્ટેન્ડથી સ્ટેશન બીજા બે-ત્રણ માઈલ દૂર છે. એથી મારે ઘરેથી એક કલાક પહેલાં જ નીકળી જવું જોઈતું હતું. પણ રાતના મોડે સુધી રેડિયો ઉપર કેમેન્ટરી સાંભળી હતી એથી ઘરેથી નીકળતાં મોકું થઈ ગયું અને ટ્રેન છૂટવાને વીસ મિનિટ બાકી હતી ત્યારે છેક હું ઘરેથી નીકળ્યો. એથી કોઈ પણ હિસાબે વખતસર પહોંચાશે એમ લાગતું ન હતું. ત્યાં એક રિક્ષા ઓચિંતી જ ઘર પાસે આવીને થોભી. ખાલી થયેલી રિક્ષામાં હું બેઠો અને ટ્રેન બપડવાના પાંચ મિનિટના સમય પહેલાં સ્ટેશને પહોંચી ગયો. ટ્રેન બપડી ત્યારે મને વિચાર આવ્યો કે મારા નસીબમાં એ ટ્રેનમાં મુસાફરી કરવાનું લખ્યું જ

ભાષાવિમર્શ : ૧૯૮૦ : ૨]

હું. ગમે તે સંજોગોમાં હું વખતસર પહોંચી જવાનો જ હતો, એથી ચમત્કાર થયો અને મને રિક્ષા ધર પાસે જ મળી ગઈ.

આપણે કહીએ છીએ, અને ઘણી વખત માનતા પણ હોઈએ છીએ કે જે થવાનું હોય એ જ થાય. કરમની ગતિ ન્યારી હોય. મૂરખને દરબારમાં માન મળે ને પંડિત લિખારી થઈને ફરે. નસીબમાં હોય એ જ મળે. લાગ્યના લેખ મિથ્યા ન જ જાય. હું છ દિવસનો થયો તે દિવસે રાતના મારા ઘોડિયા પાસે શાહીનો ખડિયો અને કલમ મૂક્યાં હતાં અને વિધાત્રીએ આવીને મારા કપાળ ઉપર મારું લાગ્ય લખી નાખ્યું હતું. પ્રારબ્ધવાદ ‘ડિટર્મિનિઝમ’નું આખરી સ્વરૂપ ગમે તે હોય : વિધિનું કામ મારાં ‘જન્મ’ અને ‘કોમસોમ્સ’ કરે કે મારા સંસ્કાર અને હું જે વાતાવરણમાં ઊછર્યો અને જેનાથી ઘડાયો અને જે સંજોગોમાં ફસાયો છું એના દ્વારા થાય, એના મૂળમાં એ માન્યતા છે કે પ્રકૃતિમાં જે બને છે તે પહેલેથી નક્કી થઈ ચૂક્યું હોય છે. મારા ‘જિનેટિક’ વારસા સહિત મારા ઘડતરનાં બધાં સાધનો, મારા જન્મ પહેલેથી અત્યાર સુધી બનેલી બધી ઘટનાઓ, અને હવે પછી જે બનવાનું છે એ બધુંય પહેલેથી જ નક્કી થઈ ચૂક્યું છે. જે બને છે તેને હું સમજી શકું નહીં, એ તો વરસોથી અથવા પ્રકૃતિની શરૂઆતથી જ નક્કી થઈ ગયું છે અને પાડેલી ફિઝિકલ જેમ રીલમાંથી ઊતરતી જાય અને પડદા ઉપર દેખાતી જાય એમ બનતું જાય છે.

જે જે થાય છે એ થવાનું હોય છે એથી જ થાય છે, તો પછી થશે પણ જે થવાનું હશે એ જ. પણ જે થવાનું હશે એ જ થશે તો પછી મારે કંઈ કરવું જ શું કામ? જે મને ટ્રેન મળવાની જ હતી તો પછી હું ગમે ત્યારે ધરેથી નીકળ્યો હોત તો મળી જત. ટ્રેન છૂટવાના વખત પછી ધરેથી નીકળ્યો હોત તો પણ મળી જત. કદાચ થોડા ડબ્બા પાટા ઉપરથી ઊતરી જત કે બીજી કોઈ યાંત્રિક ખરાબીને લીધે વિલંબ થાત અને એને દુરસ્ત કરવામાં હું પહોંચી જઈ એટલો સમય નીકળી જત. હું ધરેથી દસ વાગ્યે નીકળ્યો હોત તો પણ મને છ વાગ્યાની ટ્રેન મળી ગઈ હોત. અને ન જ મળવાની હોત તો હું સવારના ચાર વાગ્યે નીકળ્યો હોત તો પણ કદાચ રસ્તામાં રિક્ષાનો અકસ્માત થાત અને હું વખતસર સ્ટેશને ન પહોંચી શકત.

યુદ્ધમાં જે દુશ્મનની એક ગોળી ઉપર મારું નામ લખેલું જ હશે તો હું ગમે તેટલો બચવાનો પ્રયત્ન કરીશ, પણ બચી નહીં શકું. અને જે મને મારવાવાળી ગોળી હજી બની નહીં જ હોય તો હું દુશ્મનની તોપબંદો

સામે આરામથી જાતી ખોલીને ચાલીશ તો પણ મારો વાળ વાંકો નહીં થાય. પણ હમણાં જ્યારે યુદ્ધ ચાલી રહ્યું છે ત્યારે મારે શું કરવું ? સંતાવું કાં તો સાવ વ્યર્થ છે અથવા જરાય જરૂરી નથી. પણ જો જીવલેણ ગોળી બની છે કે નહીં એ મને જાણ ગયા પછી જ ખબર પડી શકે એમ હોય તો હમણાં મારે સંતાવું કે જાતી ખોલીને ચાલવું ?

થવાકાળ તો બધું થઈ શકે, પણ જો જે બનવાનું હોય એ નક્કી થઈ ગયું હોય, ફક્ત બનવાનું જ બાકી હોય, તો આપણે કંઈ ન કરીએ તો ચાલે ? પ્રારબ્ધવાદ આપણને માર્ગરક્ષિતારન્યાયની તરફેણમાં ખેંચે છે, પણ વ્યવહારમાં આપણે મહદ્અંશે મર્ફટકિશોરન્યાયને જ અનુસરતા હોઈએ છીએ. નહીં તો આપણે હારવાના હોઈએ તો રમીએ જ શું કરવા ? “જેમ ‘હારવાના’ હતા એ નક્કી જ હતું, એમ ‘રમવાના’ હતા એ પણ નક્કી હતું. એથી રમ્યા” એમ કહેવું ભલે સંપૂર્ણ રીતે વાજબી હશે, પણ એમ કહેવાથી સંતોષ નહીં થાય. કુંવારો રાંડચા પછીના ડહાપણને શું કરે ? ભલે હું પ્રારબ્ધવાદમાં માનતો હોઉં, તો પણ મને એમ થયા વગર તો નહીં જ રહે કે સ્ટેશને વખતસર પહોંચવા માટે વખતસર તૈયાર થઈ નીકળવું મારા હાથમાં છે. હું વધારે વહેલો ઊડી ઓછા સમયમાં નાહી-ધોઈ, ચા-નાસ્તો પતાવી તૈયાર થઈ શકું છું અને આજે તૈયાર થઈ પણ શક્યો હોત.

મને કોઈ વખત એવો વિચાર આવે છે કે હું ચાલતી મોટરમાં ફાઈવરની સીટ ઉપર બેઠો છું. પણ આગળના કાચ ઉપર કોઈએ કાગળ ચોંટાડી દીધો છે. હું જે રસ્તે આવ્યો એ મને પાછળની બારીમાંથી દેખાય છે અને અમુક ઠેકાણે વળી ગયો હોત તો ક્યાં પહોંચત એ હું જોઈ શકું છું. પણ ગાડી આગળ ધપતી જાય છે અને હું ઊભી નથી રાખી શકતો કે પાછી નથી ફેરવી શકતો. મને લાગે છે કે હું આવ્યો એ અનેકમાંનો એક રસ્તો છે, ચીલા વગરનું મેદાન નથી. છતાં મને એમ નથી લાગતું કે ગાડી પાટા ઉપર ચાલતી હોય. હું સ્ટિઅરિંગ ફેરવું છું તો ગાડી વળે છે, ભલે એની જાણ ગાડી વળ્યા પછી જ મને થતી હોય.

એક બાજુ એમ લાગે છે કે જે બનવાનું હોય એ જ બને છે અને આપણું કંઈ ચાલતું નથી અને બીજી બાજુ એમ લાગે છે કે દુર્ઘટનાઓ નિવારણી એ આપણા હાથમાં છે. આપણે ભૂલો ન કરીએ, સરખી રીતે વિચાર કરીને કામ કરીએ તો આફતો આવતી અટકાવી શકીએ અને ઉત્તિ કરી શકીએ. આ દ્વિધામાંથી માર્ગ કેમ કાઢવો ? આપણે બધા કોઈ ને કોઈ

આધાવિમર્શ : ૧૯૮૦ : ૨]

મુક્તિવાદ વચ્ચેની ચર્ચા દબારો વધતી થતી આવી છે. એ ચર્ચાના ઇતિહાસ-
માં કોણે કોના પ્રભાવથી ક્યારે શું કહ્યું એ જોવા હું આ લેખમાં નહીં
ચેકાઉં. માત્ર છેલ્લા થોડા દાયકા દરમ્યાન પ્રચલિત થયેલ ભાષાનિષ્ઠ
(‘લિંગ્વિસ્ટિક’) ફિલસૂફી આ ગૂંચવણનો ઉકેલ કેવી રીતે લઈ આવવાનો
પ્રયત્ન કરે છે તે જોઈશ. પહેલાં લિંગ્વિસ્ટિક ફિલસૂફીનું દૃષ્ટિબિંદુ શું છે
એ સમજવાની કોશિશ કરીએ.

૨. ‘લિંગ્વિસ્ટિક’ ફિલસૂફી

વીસમી સદીના પહેલા બે દાયકા દરમ્યાન અંગ્રેજી ફિલસૂફીમાં એક
ક્રાંતિ થઈ. પરંપરાગત ફિલસૂફીમાં ભાષાનો ઉપયોગ માધ્યમ તરીકે થતો,
હવે ભાષા ફિલસૂફીનો મુખ્ય વિષય અને તેને સમજવાનું એકમેવ સાધન
બની ગઈ. ભાષાનું મહત્ત્વ તો પ્રાચીન કાળથી જાણીતું હતું. ‘જાંદોગ્ય
ઉપનિષદ’માં (૭૨) કહ્યું છે :

“વાણી જ કાગ્ગેદને સમજાવે છે. યજુર્વેદને, સામવેદને, અથર્વવેદને,
ઈતિહાસ-પુરાણને, ન્યાકરણને, શ્રાદ્ધકલ્પને, ધતુર્વેદને, ન્યોતિપને, સર્પની,
દેવની તથા મનુષ્યની વિધાને, સ્વર્ગને, પૃથ્વીને, વાયુને, આકાશને, પાણીને,
તેજને, દેવોને, મનુષ્યોને, પશુઓને, પક્ષીઓને, ઘાસ-વનસ્પતિઓને, હિંસક
પ્રાણીઓને, કીડા પતંગિયાંને તથા કીડી સુધીનાં જીવડાંઓને, ધર્મને, અધર્મને,
સાચાને, જૂઠાંને, સારાંને, નકારાંને, હૃદયને ગમે તેને અને ન ગમે તેને ચ-
બધાંને વાણી સમજાવે છે.

જે વાણી ન હોત, તો ધર્મ કે અધર્મ જાણી શકાત નહીં. સાચું કે જૂઠું,
સારું કે નકારું, વહાલું કે અકારું - કાંઈ સમજી શકાત નહીં. વાણી જ એ
બધું સમજાવે છે; માટે તમે વાણીની જ (બ્રહ્મ રૂપે) પૂજા કરો.

જે વાણીને બ્રહ્મ સમજીને પૂજે છે, તે ન્યાં સુધી વાણી પહોંચે છે ત્યાં
સુધીના લોકમાં મરજી મુજબ જઈ શકે છે.”

ભાષાની મર્યાદાઓ સમજવાના પ્રયાસ પણ એ પહેલાં કરવામાં આવ્યા
હતા. પરંતુ સામાન્ય રીતે આ ક્રાંતિ પહેલાં ફિલસૂફીમાં ભાષાનો ઉપયોગ
એટલો જ “બિનધાર્મિક” કરવામાં આવતો, જેટલો આપણે લખવા માટે
પેનનો કરતા હોઈએ છીએ. આપણે પેન ઉપર જ નિબંધ લખતા હોઈએ
અને પેનો વિશે વિચાર કરીને એ લખતા હોઈએ છતાં જે પેનથી લખતા
હોઈએ છીએ એનો તો સહેજ વિચાર કર્યા વગર જ ઉપયોગ કરતા
હોઈએ છીએ. પણ ધારો કે આપણે એક કાતરનો ઉપયોગ કાગળમાંથી

કાતરની આકૃતિઓ કાપવા માટે કરીએ તો જે કાતરને સાધન તરીકે વાપરીએ છીએ એની અસર જે કાતરની આકૃતિઓ કાપીએ છીએ એની ઉપર પડવાની જ. જે કાપવાના સાધન તરીકે વપરાતી કાતર જાડી કે છુટ્ટી હોય તો એનાથી સ્થૂળ આકૃતિઓ જ કપાવાની. બગીચામાં ઝાડ કાપવાની કાતરથી ટપાલની ટિકિટ ઉપર દોરેલી કાતર નહીં કપાય.

વિમાનને જમીનભેગું કરીને છટું પાડી નાખે એમ જે ભાષામાં ફિલસૂફીની રચના થતી એ ભાષાનું હવે પૃથક્કરણ અથવા વિશ્લેષણ થવા લાગ્યું. લિંગ્વિસ્ટિક ફિલસૂફીના મૂળમાં એવો દાવો હતો કે ફિલસૂફીની રચનામાં થતો ભાષાનો ઉપયોગ વિચિત્ર છે. માહિતીની આપ-લેમાં કરવામાં આવતા ઉપયોગથી એ સાવ જુદો જ છે. ભાષા સત્યના રૂપને ઢાંકે છે અને અમુક અંશે બદલાવે છે - જેમ ઝબ્બો કે મેક્સી માણસની આકૃતિને અમુક ઠેકાણે વળગી રહે અને અમુક ઠેકાણે ઢીલો રહી ઢાંકે છે તેમ અમુક “હકીકતો” કે હકીકતોને લગતા સવાલો ભાષાની કરામત છે, એની સત્યને મઢવાની રીત છે, સત્ય નથી. તત્ત્વજ્ઞાન કે ફિલસૂફી એ ભાષાની આ ઢીલાશને લીધે થતું એક દરદ છે, જેને ભાષાનું ખટું સ્વરૂપ સમજીને રોકી શકાય છે. What can be said at all can be said clearly, and what we cannot talk about we must pass over in silence. (જે કહી જ શકાય તેમ હોય તે સ્પષ્ટપણે કહી શકાય તેમ હોય છે, અને જેના વિશે આપણે વાત ન કરી શકતા હોઈએ તેને મૂંગા મૂંગા છોડી દેવું જોઈએ.)

ભાષાનો માહિતી આપવા-લેવામાં થતા ઉપયોગ (જેનો સર્વોચ્ચ નમૂનો વૈજ્ઞાનિક ભાષા છે) અને તેના તત્ત્વજ્ઞાનની રચનામાં થતા ઉપયોગ વચ્ચે મૂળમાં જ ફરક છે. આપણે પૂછીએ કે “ઈંદ્રિયોનો અર્થ શું?” કે “ઈંદ્રિયોનો ઉપયોગ શો?” તો એનો અમુક સીધોસાદો જવાબ છે, જેનાથી પૂછનારનું અજ્ઞાન ધટે છે. પણ આપણે પૂછીએ કે “જીવનનો અર્થ શું?” કે “જીવનનો ઉપયોગ શું?” તો એ વાજબી લાગતા પ્રશ્નોનો કોઈ સીધો માહિતી આપતો જવાબ નથી. પહેલો પ્રશ્ન પૂછવામાં ભાષાનો વ્યાવહારિક ઉપયોગ થયો છે, જેમ દોરડાનો ઉપયોગ બાંધવા કે ખેંચવા માટે થયો હોય. બીજો પ્રશ્ન પૂછવામાં ભાષાનો ઉપયોગ એવી રીતે થયો છે, જેમ એ જ દોરડાનો ઉપયોગ ગૂંચ પાડવામાં કે ગૂંચવણમાં ફસાઈ જવા માટે કરવામાં આવ્યો હોય. જે પ્રશ્નોના સીધા જવાબ નથી, જેનાથી કોઈ

રસપ્રદ કે નવીન માહિતી નથી મળતી અને જેના જવાબ બાબત સહમતી નથી હોતી, એવા પ્રશ્નો પૂછવા શું કામ જોઈએ ?

જો ફિલસૂફીની ગૂંચવણો ચાલુ ભાષાની ખામીઓને લીધે થતો એક રોગ હોય તો આ રોગ થાય જ નહીં એ જોવા માટે એક એવી આદર્શ ભાષા ન રચી શકાય જેમાં ચાલુ ભાષાની ખામીઓ ન હોય અને એથી ગૂંચવણો થવાનો સંભવ પણ ન રહે ? એવી આદર્શ ભાષામાં ફિલસૂફી લખી જ ન શકાય કારણ કે એમાં ગૂંચવણને સ્થાન જ ન હોય, માત્ર સહમતી સાધી શકાય એવી માહિતીની આપ-લે સચોટ રીતે થઈ શકે. રાજકીય ક્રાંતિના ફાયદાઓને કાયમી બનાવવા માટે જેમ નવું બંધારણ લખાય, તેમ ફિલસૂફીની આ ક્રાંતિ પછી એક એવી વૈજ્ઞાનિક ભાષાનું વ્યાકરણ રચવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો, જે સત્યના રૂપને છેલ્લે સુધી વળગી રહે. આવી ભાષામાં વાસ્તવિકતા કે હકીકત વિશે જ વિધાનો થઈ શકે, અને એમાં સંદિગ્ધતા કે ‘રિડંડન્સી’ (ફાલતુપણું) ને સ્થાન ન હોય. આદર્શ ભાષાના શબ્દોનું વર્ગીકરણ પૂરેપૂરું હકીકતલક્ષી હોવાથી ‘ઇંદોણી’ અને ‘જીવન’ એ જુદા વર્ગોમાં હોય અને “—નો અર્થ/ઉપયોગ શો ?” જેવા પ્રયોગમાંથી ‘જીવન’ વાળા વર્ગને બાકાત રાખવામાં આવ્યો હોય, જેથી એક જાતના શબ્દોનો બીજી જાતના શબ્દોની જેમ વપરાશ થવાને લીધે ઉદ્ભવતા ગૂંચવણભરેલા સવાલો પૂછી જ ન શકાય. દાખલા તરીકે, “માણસ મરી ગયા પછી એના શરીરનો નાશ થાય છે તેમ એના મન કે આત્માનો પણ નાશ થાય છે કે નહીં ?”

આવી ભાષામાં શબ્દોની જેમ પ્રયોગોને પણ સ્પષ્ટ રીતે છૂટા પાડવામાં આવ્યા હોય, જેથી (દાખલા તરીકે) “—નો અર્થ શો ?” અને “—’નો અર્થ શો ?” એ સાવ જુદા પ્રયોગો હોય. આવી આદર્શ ભાષાના વ્યાકરણની રચના જો થઈ શકે તો હંમેશાં માટે જે કહી શકાતું હોય એ ચોખ્ખી અને સચોટ રીતે કહી શકાય, અને જે ન કહી શકાતું હોય એ કહેવાની લાલચ કે શંક્યતા જ ન રહે. પરંતુ આવી આદર્શ ભાષા રચવાના પ્રયાસો ખાસ સફળ ન થયા, કારણ કે જો એમાં ફક્ત હકીકતલક્ષી વિધાનો જ કરી શકાય એવી શરત હોય તો સૌથી પહેલો પ્રશ્ન તો એ બોલો થાય કે હકીકત શું છે ? આવી ભાષાનું શબ્દભંડોળ કેવું હોય ? એમાં “મને જોઈ મારા કૂતરા એ રાજી થઈ પૂંછડી પટપટાવી” એમ કહેવાની છૂટ મળે કે ફક્ત “પૂંછડી પટપટાવી” એટલું જ કહેવાની ? આદર્શ ભાષા ચિત્તનાદી (‘મેન્ટલિસ્ટિક’).

હોવી જોઈએ કે વર્તનવાદી (‘બિહેય્વરિસ્ટિક’)? પરંતુ ‘વર્તનવાદ સાચો છે કે ચિત્તવાદ?’ જેવી અંત વગરની ફિલસૂફીની ગૂંચવણોનો કાયમ માટે અંત લાવવા માટે જો આદર્શ ભાષા રચવી હોય, પણ એ અને એના જેવા બીજા અનેક સવાલોનો નિકાલ કયાં સિવાય એની રચના શક્ય ન હોય, તો આદર્શ ભાષા રચવાના પ્રયાસો નિષ્ફળ જ થવાના.

આગળ જતાં લિંગ્વિસ્ટિક ફિલસૂફીના બીજા તબક્કામાં બીજા એક અંગ્રેશ શરૂ થઈ : સામાન્ય ભાષાની ફિલસૂફી. આ ફિલસૂફીનું કહેવું એમ હતું કે સામાન્ય ભાષાને સુધારવાની કે આદર્શ ભાષા રચવાની કોઈ જરૂર જ નથી. આપણા સામાન્ય વ્યવહારને માટે એ પૂરતી છે. ફિલસૂફીનો રોગ ત્યારે જ થાય છે જ્યારે આપણે ભાષા પાસેથી વધારે કામ લેવા માગીએ છીએ. જ્યારે ભાષાનો ઉપયોગ ફિલસૂફી માટે થાય છે ત્યારે જરૂર કોઈ ને કોઈ શબ્દ કે શબ્દો ઉપર અત્યાચાર કરવામાં આવે છે, અને એ સામાન્ય રીતે ઉપાડી શકે એનાથી અનેકગણો વધારે ભાર એના ઉપર લાદવામાં આવે છે. જો ભાષાનો ઉપયોગ સમજૂતી કરવામાં આવે અને શબ્દો પ્રત્યે માણસાઈભરેલું વર્તન કરવામાં આવે તો એનો દુરુપયોગ ન થાય અને ફિલસૂફીનો રોગ થઈ જ ન શકે. ભાષા પાસેથી વધારે પડતી અપેક્ષા ન રાખવી જોઈએ અને એનો ઉપયોગ એનું છૂપું સ્વરૂપ સમજીને થવો જોઈએ. ‘એન્સાલ્યુટ ઇન્ફોર્મિસ’ (નિરપેક્ષ ચોક્કસાઈ) જેવું કંઈ છે જ નહીં, અને સામાન્ય ભાષાની અસ્પષ્ટતા, સંદર્ભબદ્ધતા અને વિચિત્ર બળરુ રીતો એના ‘કોડ’ (સંકેતસંહિતા) માટે ઉપયોગી ભલે ન હોય, પણ હાનિકારક પણ નથી. માણસને પાણીમાં ડૂબકી મારવાનો હક્ક છે એટલો જ વિચારમાં ડૂબવાનો છે, ફક્ત ભાષા વમળમાં ન પાડી દે એટલું ધ્યાન રાખવાનું છે.

ધારો કે આપણે બે ઘડી માટે કબૂલ કરીએ કે ફિલસૂફીની ગૂંચવણ અને તત્ત્વજ્ઞાનની ચર્ચા એ ભાષાએ લુલાવેલી ભીંત છે, નવરી ભાષાએ વાળેલું નખખોદ છે, તો શું થાય? ધારો કે આપણે અનુશાસનપત્રમાં સરકારને એવો નિયમ કરવા દઈએ કે કોઈએ દોરીથી માંડીને રાંઢવા સુધી કોઈ પણ રસ્સીનો દુરુપયોગ ન કરવો. બાંધવા, વીંટવા, ખેંચવા, વણવા વગેરે માટે રસ્સી છૂટથી વાપરી શકાય, પણ કાયદા પ્રમાણે તે સિવાય કોઈ પણ કામ માટે કોઈ પણ પ્રકારની રસ્સીનો શૃંગારિક, ધાર્મિક, સાંસ્કૃતિક કે બીજા રીતે નકામો ઉપયોગ ન થઈ શકે. ઉપયોગ સામાજિક કે આર્થિક રીતે કામનો છે કે નકામો એ ઠરાવવાની સત્તા સરકારની રહે – તો શું થાય?

ભાષાવિમર્શ : ૧૯૮૦ : ૨]

આવા કાયદાનાં ધણાં સારાં પરિણામ આવે. દોરી, રસ્સી વગેરેના પરંપરાગત પ્રકારો અને તેમના પ્રમાણભૂત પ્રયોગો ક્યા તે નક્કી થાય; ભાવો બંધાય, વપરાશ વધે અને ગ્રાહકોની છેતરામણી ઓછી થાય. રસ્સીનો બગાડ થતો અટકે. કદાચ રિઝર્વ બેંકની પરવાનગી લઈને અમુક વાજખી શૃંગારિક પ્રયોગોની છૂટ પણ આપવામાં આવે; દાખલા તરીકે ગળામાં પહેરવાના હાર કે માળા માટે કે ફૂમતાં બાંધવા માટે. પરંતુ સાથે સાથે ભરતગૂંથણ કે છોકરાંઓ આંગળીમાં દોરી પરીવારીને ‘ઘોડિયું’ કે ‘મોરના પગ’ વગેરે બનાવવાની રમતો રમતાં હોય છે એવી ઘણી પ્રવૃત્તિઓ પણ સુલાઈ જાય. આ પ્રવૃત્તિઓ નુકસાનકારક તો નથી હોતી, શીખવાલાયક પણ હોય છે, અને એમાંથી નવા પ્રકારના ટાંકા કે નવા પ્રકારની ગાંઠો લેવાના નિયમો સમજી શકાય છે, જે ઉપયોગી નીવડી શકે છે. ભાષાના સામાન્ય વ્યાવહારિક અને તેના નકામા પ્રયોગોને જુદા પાડવાની ભાષાનિષ્ઠ ફિલસૂફીની ધગશ નીચે અને ક્રાંતિકારીની સ્વાભાવિક અસહિષ્ણુતાની મદદથી ફિલસૂફી નહીં તો પણ વગર વાંકે કચ્છાઈ જવાનો સંભવ રહે છે.

“... the pursuit of analysis...naturally tended to give rise to the idea that the business of philosophy is clarification and not discovery; that its concern is with meaning, not with truth; that its subject-matter is our thought or language, rather than facts.” (જ. આર્થ. વોર્નોક-Warnock : ‘ઇંગ્લિશ ફિલોસોફી સિન્સ ૧૯૦૦’, ૧૯૫૮) જવાબ કરતાં સવાલનું મહત્ત્વ વધી ગયું અને ફિલસૂફીમાં એક એવી વૃત્તિ પેસી ગઈ કે ફિલસૂફીવિષયક ગૂંચવણના કાળા નાગ જે હજારો વર્ષોથી વિચારવંત લોકોને ડરાવતા આવ્યા હતા એ માત્ર દોરડાં જ છે એવું પુરવાર થવું જોઈએ. ક્રાંતિની શરૂઆતમાં ફેાઇડના મનોવિશ્લેષણની યાદ તાજી હતી અને એથી એક એવી આશા જન્મી કે જેમ ‘ન્યૂરોટિક સિન્ડ્રોમ’નું મૂળ કારણ શોધી કાઢવાથી એ અદર્શ થઈ જાય છે એમ ફિલસૂફીવિષયક ગૂંચવણનું મૂળ જાણવાથી એ પણ નષ્ટ થઈ જશે. ફિલસૂફી માનવા લાગ્યાં કે તેમનું કામ માત્ર ગૂંચવણનો ભૂતવળગાડ હોય એને કાઢનાર ભૂતાનું જ છે. ક્ષિતિજ ધકેલવાથી જન્મેલા ઉલ્લાસ અને હિંમતને લીધે એવી પરિસ્થિતિ આવી ગઈ કે આભ પડે તો પણ ચણીભોર જ પડયું છે એમ બતાવવા ફિલસૂફી તૈયાર થઈ ગયા. ફક્ત ફિલસૂફીના સવાલોનો અભ્યાસ કરવો અને

જવાબો પ્રત્યે દુર્લક્ષ રહેવું એની વ્યર્થતાનો ખ્યાલ રસેલ જેવા મૂળ ક્રાન્તિને મોખરે રહેલ ફિલસૂફને પણ આવ્યો હતો. રસેલ પોતાના 'પોટ્રેટ્સ ઓફ મેમરી'માં રમૂજી રીતે એની નોંધ લે છે. રસેલને ખૂબ ચાલવાનો શોખ હતો. એ એક વખત ભૂલો પડી ગયો. ત્યારે એણે એક દુકાનદારને પૂછ્યું કે વિનિયસ્ટર જવાનો દૂકામાં દૂકો રસ્તો કયો ? દુકાનદારે અંદરના ઓરડામાં બેઠેલ કોઈ વ્યક્તિને પૂછ્યું : “આ ભાઈને વિનિયસ્ટરનો દૂકામાં દૂકો રસ્તો કયો એ જણાવશો ?” તે પછીનો સંવાદ આ પ્રમાણે હતો એમ રસેલ કહે છે :

અંદર બેઠેલો માણસ : “વિનિયસ્ટર ?”

દુકાનદાર : “હા.”

“વિનિયસ્ટર જવાનો રસ્તો ?”

“હા.”

“વિનિયસ્ટર જવાનો દૂકામાં દૂકો રસ્તો ?”

“હા.”

“ખબર નથી”

કોઈ પણ સારી વસ્તુનો અતિરેક સારો નથી હોતો એ ખરું છે, પણ લિંગ્વિસ્ટિક ફિલસૂફીના જે બે દાવા છે કે ગૂંચવણનું મૂળ ભાષા છે અને મૂળ શોધી કાઢવાથી ગૂંચવણ પણ નષ્ટ થશે, એનો વધારે વિસ્તારથી અભ્યાસ કરવો જોઈએ. આ બે દાવાઓને ચકાસવા માટે પ્રારબ્ધવાદની જૂની અને નાણીતી ગૂંચવણનો દાખલો લઈ એનો ઉકેલ ભાષાનિષ્ઠ ફિલસૂફી કેવી રીતે કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે એ હવે આપણે જોઈએ.

૩. બે પરસ્પરવિરોધી દષ્ટિબિંદુ

શું જે થવાનું હોય એ જ થાય છે ? આજે સવારે હું કેટલા વાગે બહાર એ શું પહેલેથી નક્કી થઈ ચૂક્યું હતું ? મેં કાલે રાત્રે નક્કી કર્યું હતું કે સવારે ચાર વાગ્યે બહાર જઈશ. ચાર વાગવા આખ્યા ત્યારે હું જાગતો હતો અને બઠવાનો સમય થઈ ગયો છે એ જાણતો હતો, છતાં બઠવા ઇચ્છતો ન હતો. પથારીની હાંફ છોડવી ગમતી ન હતી. સૂઈ રહેવા નહોતો માગતો છતાં બહાર જઈ પણ શકતો ન હતો. શું હું ધારું ત્યારે બહાર નહોતો થઈ શકતો ? હું બઠવાનું નક્કી કરીશ એટલે બહાર થઈ જઈશ એ હું જાણતો હતો. પણ હું બઠવાનું ક્યારે નક્કી કરવાનો હતો ?

હું પાંચ વાગ્યે મારી મેજે બહાર જઈ છું. મને લાગે છે કે મેં બઠવાનું નક્કી કર્યું અને કોઈ જાતના અંધન વગર મારી ઇચ્છાશક્તિ અને મારા

નિશ્ચયના બળથી જ બરોબર પાંચ વાગ્યે ઊભો થઈ ગયો. પરંતુ જો પહેલેથી નક્કી હોય, એટલે કે ગયે શુક્રવારે કે ઈ. પૂ. ૧૫૦૦ માં પણ જો એ વિધાન સાચું હોય કે તા. ૪ માર્ચ ૧૯૭૮ને દિવસે કચપ મકોડી સવારના પાંચ વાગ્યે ઊઠશે તો મારા માટે ૪-૫૫ કે ૫-૦૫ વાગ્યે ઊઠવું અશક્ય બને. મારે શું કરવું એ નક્કી કરવાનો મારો હક્ક, મેં ધાર્યું હોય એ પ્રમાણે વર્તવાની મારી શક્તિ અને મારા વર્તન માટેની મારી જવાબદારી, બધું મારા મનનો એક વહેમમાત્ર બની રહે. હકીકતમાં તો ધારું એ કરવાનું અને મારી ધૃષ્ટા પ્રમાણે વર્તવાનું મારું સ્વાતંત્ર્ય ત્રાજવાના ભારે પલ્લા તરફ ઝૂકવાના સ્વાતંત્ર્યથી જુદું ન હોય. હું ધારું ત્યારે ઊઠી ભલે જઈ શકતો હોઉં, પણ હું ક્યારે શું ધારીશ એ મારા હાથમાં ન હોય. કેન્ટના શબ્દોમાં કહીએ તો પથરો પોતાને જો હાથે ફેંક્યો છે એને ભૂલી જાય તો હવામાં પોતે મુક્ત વિહાર કરે છે એમ અનુભવે.

પ્રારબ્ધવાદના એ અભિગમો છે : એક તો સાચો પ્રારબ્ધવાદ (‘ધ્યાર ડિટર્મિનિઝમ’) અને બીજો એનાથી પરિણમતો માર્જરકિશોરન્યાય (ફિયટ-લિઝમ). સાચો પ્રારબ્ધવાદ માત્ર એટલું કહે છે કે જો બને છે એનાં કારણ હોય છે; કારણ વગર કાંઈ બનતું નથી. અને જો કાંઈ પણ બનવાને કારણ હોય તો એ બને જ છે; સિવાય કે બીજા કોઈ કારણ એને બનતું રોકે. જો બેદી ચોક્કસ દિશા અને લાંબાઈ નક્કી કરીને અમુક ‘સ્પિન’ અને ‘ફ્લાયુટ’ આપીને દડો ફેંકે તો આંગળીમાંથી છૂટ્યા પછી દડાની ‘ટ્રેજિક્ટરી’ સંપૂર્ણપણે નિયત થઈ ગઈ હોય અને હવાનો પ્રતિરોધ અને પીચની પરિસ્થિતિની ગણતરી કરીને એ ચોક્કસ ક્યાં જશે, એ પહેલેથી જાણી શકાય છે. મારું સંગણકયંત્ર હોય તો પહેલેથી કહી આપે કે અમુક વખતે દડો ક્યાં હશે. પણ શું બેદી કેવો દડો ફેંકશે એ પણ અને બેદસમન એ દડાને કેવી રીતે રમશે એ પણ એટલું જ ચોક્કસપણે નિયત થઈ ગયું હશે કે પૂરતી માહિતી સંગણકયંત્રને આપવામાં આવતાં એ પણ જાણી શકાય કે બેદી ક્યારે ‘ટોપ સ્પિનર’ નાખશે અને ‘બેદસમન’ ક્યારે ખીટ થશે ?

આપણે માનતા હોઈએ છીએ કે અચેતન જગત છેલ્લે સુધી નિયમ-બદ્ધ છે. દડાને હાથમાંથી છૂટ્યા પછી ક્યાં જવું એ નક્કી કરવાનો હક્ક નથી. કોઈ પણ ધડીએ જગતમાં શું બની રહ્યું છે એ, એ પહેલાંની ધડીએ જગતની સ્થિતિ કેવી હતી એના ઉપર નિઃશેષપણે અવલંબિત છે. હવે જો મારા વિચારો, લાગણીઓ અને મારા નિર્ણયો મારા મગજ અને શરીરની

પરિસ્થિતિને દર્શાવતા કાંટાઓ જ હોય, તો મારા જડ શરીરની નિયમબદ્ધતા મારા ચેતનને પણ લાગુ પડશે. જે ફેંકેલા દડાની 'ટ્રેજિસ્ટરી' નક્કી હોય, તો શું મારી આખી જિંદગીની 'ટ્રેજિસ્ટરી' પણ નક્કી નહીં થઈ ગઈ હોય? હું શું કરીશ અને મને શું થશે એ શું ફક્ત મારા અજ્ઞાનથી જ ઢંકાયેલું છે? એક જમાનામાં ધૂમકેતુ, ગ્રહણ, વાવાઝોડાં, ધરતીકંપ અને દરિયાનાં ભરતી-ઝોટ અને મોજાં શેનાથી થાય છે એ ખપ્પર ન હતી. વિનાશકારી શક્તિઓની ધૂન પ્રમાણે પ્રકોપ થાય છે એમ મનાતું. આજે આપણે દરિયાના 'કન્વેક્શન' પ્રવાહો, મોજાં, ભરતી-ઝોટ અને પ્રવાહોને સમજીએ છીએ. શું આવતી કાલે આપણે માનવનિષ્પાદિત લાગતી બૃહત્ ઘટનાઓની નિયમબદ્ધતા નહીં જોઈ શકીએ?

પ્રકૃતિની નિયમબદ્ધતાનો અભ્યાસ કરી ભવિષ્યમાં શું થશે એ વિશે આગાહી કરવાનું જેમનું કામ છે એવા વૈજ્ઞાનિકો પાસે આપણે માર્ગદર્શનની આશા રાખી શકીએ; પરંતુ વૈજ્ઞાનિકોનાં મંતવ્યો વિસંગત અને ચોક્કસ ફલિત વગરનાં જણાય છે. દાખલા તરીકે જોન સ્ટ્યુઅર્ટ મિલનું કહેવું હતું કે સમાજ-શાસ્ત્રને એક સંપૂર્ણ ચોક્કસાધિવાળું વિજ્ઞાન બનાવી શકાય જેમાં સમાજનું ભવિષ્ય એના ચીલામાંથી કેવી રીતે ઘડાય છે એ નિયમો દ્વારા બતાવી શકાય. પરંતુ પ્રારબ્ધવાદીની લાક્ષણિક વિસંગતતા અને 'ઇરેનેલિટી' (યુદ્ધિ-પ્રતીપતા) સાથે મિલે એવી પણ ભલામણ કરી હતી કે સમાજશાસ્ત્રના આ નિયમોનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ, જેથી સમાજનું ભવિષ્ય સુધારી શકાય. ઍરિસ્ટોટલે કહ્યું હતું કે અલગ અલગ પ્રત્યેક વસ્તુનો ખુલાસો આપી શકે એવો દરેક વખતે નિયમ હોવો જ જોઈએ એવી માન્યતા બેઠી છે.

દ્વિલિપ વીલરાયટ કહે છે :

“ It is a postulate of acientific methodology that every particular is related to some other particular according to some uniform law. This postulate expresses the ideal of the more exact sciences...but its employment in these sciences is precisly what makes them so abstract and (however useful and even indispensable) so ultimately limiting in their impingement upon human experience...the exact sciences have stripped the particulars with which

they deal of more and more of the concrete familiar meanings, since concrete meanings have always an irreducible element of disorder. The events with which pure physics, the most exact of the empirical sciences, is equipped to deal are not things big with meaning like a showstorm or a war of a momentous decision, but n-dimensional abstractions unintelligible except to technicians." ('એ કિરિકલ ઇ-ડ્રક્શન ટૂ એથિક્સ', ૧૯૪૯ની આવૃત્તિ, પૃ. ૩૯૩)

બીજી બાજુ સર જેપૂઝ ઇ-ઝ કહે છે :

"...there can be no question that all our conscious experiences of inanimate nature, which are limited to the man-sized world, show that determinism does prevail here...Before the era of modern physics it was a simple matter to define what we meant by causality and free-will. We supposed the world to consist of atoms and radiation; we imagined that precise positions could be assigned, in principle, to every atom and to every element of radiation, and the question of causality was simply whether, knowing these positions, it was possible in principle to predict the future course of events with certainty. The question of free-will was whether it was still possible to predict this course when consciousness and human volitions intervened in the picture.

But modern physics shows that these formulations of the questions have become meaningless. It is no longer possible to know the exact positions of particles or of elements of radiation, and, even if we could, it would still be impossible to predict what was going to happen next. So far as the inanimate

world is concerned, we may picture a substratum below space and time in which the springs of events are concealed, and it may be that the future already lies hidden, but uniquely and inevitably determined, in this substratum...

At least the new physics has shown that the problems of causality and free-will are in need of a new formulation... The classical physics seemed to bolt and bar the door leading to any sort of freedom of the will; the new physics hardly does this; it almost seems to suggest that the door may be unlocked - if only we could find the handle. The old physics showed us a universe which looked more like a prison than a dwelling place. The new physics shows us a universe which looks as though it might conceivably form a suitable dwelling-place for free-men, and not a mere shelter for brutes - a home in which it may at least be possible for us to mould events to our desires and live lives of endeavour and achievement."

કદાચ આ એ વિધાનો વચ્ચેનો સંઘર્ષ ઉપર-ઉપરનો જ હોય અને એ જુદાં અને આપસમાં મેળ ન એસે તેવાં (ઇન્કમ્પેટિબલ) લાગવાનું કારણ 'સિમેન્ટિક' હોય, કારણ કે 'માણસના માપની દુનિયા' ('મેન-સાયઝ વર્લ્ડ') અને 'અર્થસભર ચીજો' ('થિન્ગ્સ બિગ વિથ મિનિક') એ એ સાવ જુદી જ વસ્તુ હોય. સર જેથ્રઝ જીન્ઝની માણસના માપની દુનિયામાં એ નિર્જીવ પ્રકૃતિની જ વાત કરે છે એ યાદ રાખવું જોઈએ. એમના માટે માણસના માપની દુનિયા એટલે સૂક્ષ્મદર્શક યંત્રની પેલે પારની અને ખગોળ-કક્ષાની વચ્ચેની ભૌતિક વિજ્ઞાનીની દુનિયા, માણસની ચેતના કે એષણાઓથી બનેલી દુનિયા - એવો એમનો અનિવાર્યપણે અર્થ ન કરી શકાય. આ દુનિયામાં એમનાં કહેવા પ્રમાણે સાચો પ્રારબ્ધવાદ એટલે 'ડિટર્મિનિઝમ' દેખીતી રીતે પ્રચલિત છે. દસ કિલોનો પથરો અમુક જાડાઈના કાય ઉપર અમુક વેગથી ફેંકવામાં આવે તો કાચ તૂટી જ જવાનો, એમાં પસંદગી

આધારવિમર્શ : ૧૯૮૦ : ૨]

કે અપવાદ ન હોઈ શકે. ત્યારે ખીજી બાજુ વીજરાયૂટની આચારશાસ્ત્રની દુનિયાની 'અર્થસભર ચીજો' એટલે શું એ જોવા માટે આજનાં ગુજરાતી છાપાંતા પહેલા પાના ઉપર પ્રિન્ટેડ સાડીઓના ડિસ્કાઉન્ટ સેલ અને હરસ-મસા વગર ઓપરેશને મટાડનાર હકીમની જાહેરખબર સાથે જ્યોતિષીઓની જાહેરખબરમાં જે યાદીઓ છે એ ટાંકવી પડશે : (સહેજ વિષયાન્તર કરું તો આજે તારીખ ૨૯ ફેબ્રુઆરી ૧૯૮૦ છે - આ લેખ જે લખવાની શરૂઆત માંડ પકડેલી ટ્રેનમાં થઈ હતી એ ખરોખર ત્રેવીસ મહિના સુધી કદાચ પૂરો થયા વગરનો જ રહેવાનો હશે !)

૧. ભાગ્યનો લેહ જાણવો છે ?

સાંસારિક સુખ, લગ્નમાં વિધન, પ્રેમમાં નિરાશા, પુત્રસુખ, મુસાફરી, શત્રુ, દુશ્મની કરણી, નડતર, ધરફલેશ, કીર્તિ, યશ, ન કહેવાય ન સહેવાય તેવા જીવનમાં મૂંઝવતા ખાનગી પ્રશ્નોના ઉકેલ ને ઉપાય. ૪૦ વર્ષના જૂના, વિશ્વવિખ્યાત ભવિષ્યવેત્તાને આજે મળો. ખાતરી કરો. દરેક કામનું નિવારણ ને પરિણામ ૨૪ કલાકમાં જ જુઓ...

૨. ભાગ્યોદય

જીવનમાં ભાગ્યોદય વિના ગમે તેવા પુરુષાર્થ કરવા છતાં પણ યશ મળતો નથી. માટે જ કોઈ પણ શુભ કામ તેમ જ નવીન ધંધા કરતા પહેલાં આપણું ઉન્નયન ભાવિ અગાઉથી જાણી સાવચેત રહો. સંતાન, પ્રેમ, લગ્ન, કોર્ટ-કચેરી, દુશ્મનદાવા ઇત્યાદિ, બબરભાવની સચોટ રૂખ માટે રૂખરૂ મળો...

૩. શ્રી ગણેશાય નમઃ. ઓમ નમઃ શિવાય.

હસ્તરેખા-જન્મકુંડળી તથા આધ્યાત્મિક પ્રેરણાથી ભૂતકાળ, વર્તમાનકાળ તથા સાચો ભવિષ્યકાળ જાણવા મળે. ધારેલી મનોકામના પૂર્ણ કરવા યોગ્ય માર્ગદર્શન તથા લેખિત ગેરંટીથી ઉપાય કરી આપશું. સફળતા ન મળે તો તે અંગેનો ખર્ચ પાછો...

૪. તમારા ભાવિને જ્યોતિષના આયનામાં અક્ષર-શઃ જુઓ.

જ્યોતિષશાસ્ત્રનું વિપુલ જ્ઞાન ધરાવનાર, અમેરિકા, યુરોપ, આફ્રિકાના ભવિષ્ય-વેત્તાની, ધારેલી મનોકામના પૂર્ણ કરવા, ભાગ્યોદય, નવીન ધંધા, ધનલાભ, રાજકીય ઉન્નતિ, વિદેશગમન, સંતાન, કોર્ટ વગેરે માટે સલાહસંમતિ લેશો...

૫. તમે દુઃખી શા માટે ?...

વગેરે વગેરે. વધારે કહેવાની જરૂર ખરી ?

૪. પ્રારબ્ધવાદ : તેના પ્રકારો

છેલ્લાં બે-અઠી હજાર વર્ષો દરમિયાનના આ પ્રશ્ન ઉપરનાં લખાણો જોતાં એક વસ્તુ ચોખ્ખી દેખાય છે કે ભૌતિક વિજ્ઞાની હોય કે ફિલસૂફ,

પ્રારબ્ધવાદી હોય કે મુક્તિવાદી હોય, કોઈને સત્ય મળ્યું નથી - દરેકે પોતાની ખાતરી સિવાય સત્ય શું હોઈ શકે એવો જ પ્રશ્ન પૂછ્યો છે. પછી ભલે પોતાના મતને પુરાવા તરીકે રજૂ કર્યો હોય કે વિશ્વાસ તરીકે. સર જેમ્સ જીન્સ કહે છે : “ It is neither abstract physics nor concrete experience that thrusts determinism upon us, but rather the inability of our minds to imagine anything other than determinism.” કદાચ એથી જ દેકાર્ટ, સ્પિનોઝા, લાયબ્નિત્સ, લોક, લૂમ, કેન્ટ, હેગેલ, મિલ, એલિગ્ઝાન્ડર વગેરે ધણાખરા ફિલસૂફોએ પ્રારબ્ધવાદના દાવાનું આકર્ષણ કબૂલ કર્યું છે, પછી ભલે દેકાર્ટ અને કેન્ટ મુક્તિવાદી બનવા ઇચ્છતા હોય અને લાયબ્નિત્સ, લોક અને લૂમ પોતાના પ્રારબ્ધવાદને સમજવાની અને સમજાવવાની કોશિશ કરતા હોય અને મિલની જેમ સ્પિનોઝા અને એલિગ્ઝાન્ડર પૂરેપૂરા પણ વિસંગત પ્રારબ્ધવાદી હોય.

પ્રારબ્ધવાદ, નિર્ધારણવાદ, ડિટર્મિનિઝમ : તત્ત્વજ્ઞાનનો એ સિદ્ધાંત કે જે-તે અમુક શરતે બને છે અને જે એ શરતો હોય તો એના સિવાય બીજું કશું ન જ બને, તેને પુરવાર કરવા માટે ધણી જુદી જાતની દલીલો રજૂ કરવામાં આવી છે. પ્લેટોવાદીઓનું કહેવું હતું કે સ્વાતંત્ર્ય એટલે શિવ- (‘ગૂડ’) થી નિયત બનેલો સંકલ્પ. ડાયડોરસ, કોનસ અને સ્ટોયકોનું કહેવું હતું કે તર્કશાસ્ત્ર બતાવી આપે છે કે બધું પહેલેથી નક્કી થઈ ચૂક્યું હોય છે અને એને કોઈ બદલાવી શકતું નથી. જે તાર્કિક પુરાવો સ્ટોયકોએ રજૂ કર્યો એને ‘તેર્તિઉમ નોન દેતુર’ (= ‘તૃતીયમ ન દત્તમ’) કહેતા - જેનો અર્થ એવો થાય કે દરેક વિધાન ફક્ત સાચું અથવા જૂઠું જ હોઈ શકે, ત્રીજી કોઈ શક્યતા ન હોય. જે દરેક વિધાન ફક્ત સાચું અથવા જૂઠું જ હોય તો ભવિષ્ય વિશેનાં વિધાનો કે કોઈ માણસ ભવિષ્યમાં શું કરશે એ વિશેની આગાહી, અથવા ન કરવામાં આવી હોય એવી આગાહી પણ સાચી અથવા જૂઠી જ હોઈ શકે, અને એથી ધારે એમ કરી શકવાની શક્તિ કોઈ પાસે ન હોઈ શકે. ઍરિસ્ટોટલે ‘દે ઇન્ટેર્પિતાતિઓને’માં આની ચર્ચા કરી છે. એનું કહેવું છે કે અમુક માણસ ફલાણી સ્વૈચ્છિક ક્રિયા કરશે કે નહીં એ વિશેનાં વિધાનો એ માણસ એમ કરે કે ન કરે ત્યાં સુધી સાચાં અથવા જૂઠાં નથી હોતાં. ઍરિસ્ટોટલની પ્લેટોવાદીઓના આચારવિષયક નિર્ધારણવાદ સામેની દલીલો ‘ઓબ્જેક્ટ ઇન્ફોનિટિનન્સ’ ઉપર રચવામાં

આવી હતી તેમ જ એની સ્ટોરોના તાર્કિક પ્રારબ્ધવાદ સામેની દલીલો પણ નિરીક્ષણ ઉપર જ રચવામાં આવી હતી કે કેટલાક માણસો કેટલીક વાર ફલાણું કરવું કે નહીં એવો વિચાર કરતા હોય છે. આ દલીલ યુસ્ત પ્રારબ્ધવાદીને ગળે ઊતરે એવી નથી, કારણ કે પોતે શું કરવું એ વિચાર કરવાવાળા સલાન કે અસલાન મુક્તિવાદી એમને તો શકતો ભાર તાણવાવાળા શ્વાન જેવો જ લાગશે. પરંતુ ભવિષ્ય વિશેનાં વિધાન સાચાં કે ખોટાં હોઈ શકે કે નહીં એ મુદ્દો અત્યંત મહત્વનો છે. અને એની ચર્ચા આપણે થોડી વારમાં કરીશું.

પ્રારબ્ધવાદના ઘણા જુદા પ્રકારો છે. યુસ્ત તાર્કિક પ્રારબ્ધવાદ એટલે એવો દાવો કે દરેક ઘટના કે વ્યાપારની દરેક વિગતનાં બધાં કારણો અને પરિણામો પહેલેથી સંપૂર્ણ રીતે નક્કી થઈ ચૂક્યાં હોય છે અને કોઈ જાતની પસંદગીને એમાં અવકાશ નથી હોતો. તદ્ઉપરાંત દરેક ઘટનાનું નિર્ધારણ તે પહેલાં બનેલી ખીજ ઘટનાને લીધે થયું હોય છે, કોઈ અંતિમ લક્ષ્ય કે પ્રયોજન (‘ટેલોસ’)ને લીધે નહીં. આ જાતના પ્રારબ્ધવાદની તરફેણમાં એક તો નિગમનાત્મક દલીલ છે કે જે ગઈ કાલે કુદરતી પ્રકોપને કારણે બને છે એમ મનાતું એનાં કારણો જેમ આજે આપણે જાણીએ છીએ એમ જે આજે આપણને પહેલેથી આગાહી ન કરી શકાય તેવું અને મુક્ત પસંદગીવાળું લાગે છે એ કદાચ આવતી કાલે આપણને એનાં કારણો સમજાય પછી, પહેલેથી જ નક્કી થયેલું છે એમ સમજાશે. ખીજ દલીલ ‘આ પ્રીઓરી’ છે, જે ઘટનાની શરૂઆત હોય એનું કારણ હોવું જ જોઈએ, અથવા એ પોતે જ એનું કારણ હોવું જોઈએ. પણ જો એ પોતે જ એનું કારણ હોય તો એ પોતાની શરૂઆત પહેલાં પણ અસ્તિત્વમાં હોવી જોઈએ, જે અશક્ય છે. એથી જેની શરૂઆત હોય એનું કારણ ખીજું કંઈક હોવું જ જોઈએ. આ દલીલ કદાચ આજે આપણને થોડી વિચિત્ર લાગે. ત્રીજી દલીલ જ્ઞાનમીમાંસાશ્રિત છે : પ્રકૃતિની નિયમબદ્ધતા (એટલે કારણ અને પરિણામ વચ્ચેનો અટળ સંબંધ) જો સ્વીકારવામાં ન આવે તો ગમે તેવી વિચિત્ર, ચમત્કારિક કે ઢંગધડા વગરની ઘટનાઓ બની શકે.

જેને આપણે ‘માર્જરકિશોરન્યાય’ કહ્યો છે, એ પ્રારબ્ધવાદ ‘નિયત-પરિણામ પ્રારબ્ધવાદ’ પણ કહેવાય છે. તેનું કહેવું છે કે સાવ પસંદગી નથી એવું નથી. સાધન અને વિગતની બાબતમાં શું કરવું એ નક્કી કરવું શક્ય હોય તો પણ છેવટે પરિણામ તો પહેલેથી અફર રીતે નક્કી થઈ ગયેલ હોય.

છે. આનો એક સારો દાખલો છે. સિસરોની એવી દલીલ કે માંદા માણસને ડોક્ટરની જરૂર નથી, કારણ કે એ કાં તો મરી જવાનો છે અથવા માંદગીમાંથી સાજો થઈ જવાનો છે. એટલે ડોક્ટરને બોલાવવા કાં તો વ્યર્થ છે અથવા મિનજરૂરી છે.

આપણે જોઈ ગયા તે પ્રમાણે એરિસ્ટોટલ કારણગત અનિર્ધારણવાદની તરફેણ કરે છે. આ જાતનો યોગાનુયોગવાદ કહે છે કે વિશ્વમાં અમુક બિન્દુ-ઓએ અમુક પ્રકારના યાદચ્છિક બનાવોનું અસ્તિત્વ હોય છે. હાયઝનબર્ગ પછીનું ભૌતિક વિજ્ઞાન આ દાવાને પ્રબળ કરે છે. શુદ્ધ મુક્તિવાદનો દાવો સાધારણ રીતે દલીલો વગર, વિશ્વાસને આધારે કરવામાં આવે છે. વિલિઅમ જેમ્સ કહે છે : “ મુક્ત સંકલ્પમાં માનવું એ મારા મુક્ત સંકલ્પનું પહેલું કાર્ય હશે. ” કદાચ પોતે મુક્ત છે એમ માનનારા એમની શ્રદ્ધાને લીધે વધારે મુક્ત બની શકે એવું પણ બની શકે. સાર્ત્રનો પોતાની મુક્તિમાં જે વિશ્વાસ છે એ અપ્રતિમ છે. સાર્ત્ર કહે છે : “ Far from being able to modify our situation at our whim, we seem unable to change ourselves. I am not ‘ free ’ either to escape the lot of my class, of my nation, of my family or even to build up my own power or my fortune or to conquer my most insignificant appetites or habits. I am born a worker, a Frenchman, an hereditary syphilitic or a tubercular. The history of a life, whatever it may be, is the history of a failure...Much more than he appears “ to make himself ”, man seems “ to be made ” by climate and the earth, race and class, language, the history of collectivity of which he is a part, heredity, the individual circumstances of his childhood, acquired habits, the great and small events of his life.

This argument has never greatly troubled the partisans of human-freedom.

...the empirical and popular concept of ‘ freedom ’ which has been produced by historical, political and moral circumstances is equivalent to

ભાષાવિમર્શ : ૧૯૮૦ : ૨]

૫૭

‘the ability to obtain the ends chosen.’ The technical and philosophic concept of freedom, the only one which we are considering here, means only the autonomy of choice. It is necessary, however, to note that the choice, being identical with acting, supposes a commencement of realization in order that the choice may be distinguished from the dream and the wish. Thus we shall not say that a prisoner is always free to go out of prison, which would be absurd, nor that he is always free to long for release which would be an irrelevant truism, but that he is always free to try to escape (or get himself liberated)...” (સાર્ત્ર, ‘બીઇડ એન્ડ નથિંગ્નિસ’, ૧૯૬૬, પૃ. ૫૭૧)

હું સાર્ત્રનો પક્ષ સમજી શકવાનો દાવો કરી શકું એમ નથી; દાખલા તરીકે સાર્ત્રનાં આ વાક્યોના અર્થ શું થાય (કે થાય કે નહીં!) એ હું નથી કહી શકતો: “Causes and motives have meaning only inside a projected ensemble which is precisely an ensemble of non-existents. And this ensemble is ultimatley myself as transcendence; it is Me in so far as I have to be myself outside of myself” (એનન, પૃ. ૫૩૪). સાર્ત્ર જેને “મુક્ત” કહે છે એ આપણી ચર્ચા માટે પ્રસ્તુત છે કે નહીં એ પણ પ્રશ્ન છે; સરખાવો એનાં પ્રખ્યાત વાક્યો: “I am condemned to be free. This means that no limits to my freedom can be found except freedom itself or, if you prefer, that we are not free to cease being free.” (એનન, પૃ. ૫૩૭)

“The world in which a person lived is his own personal project and he is responsible for whatever happens in it...Even when we cannot get what we want, we are free to change our desires or to persist in them.” (એનન)

હું ભલે સમુદ્રમાં તરતો સડોલો અને પાણીથી તરખોળ લાકડાનો કટકો 'હોઈ' અને મોજાં, લહેરો અને તરંગોના ઓકની સામે તરવાની મારામાં શક્તિ ન હોય, પણ તે છતાં હું મુક્ત છું, કારણ કે સમુદ્ર અને મારો તરખોળ સડો ભગવાને નથી બનાવ્યા, મેં બનાવ્યા છે. એનો કર્તા છું અને એના માટે હું જવાબદાર છું. મને જે પ્રવાહો આડો-અવળો ફેંક્યા કરે છે, એની સાથે એકરૂપ થવાને હું મુક્ત છું, અને જો હું એકરૂપ ન થઈ શકતો હોઈ તો આત્મહત્યા કરીને મારી આખી સૃષ્ટિનો વિનાશ કરવા હું સમર્થ છું, સાર્ત્ર કહે છે.

૫. મધ્યમ માર્ગ

લોકકની જેમ આપણે સિસેરો અને સાર્ત્રના આત્યંતિક અને યાદચ્છિક વિચારો વચ્ચે અંત વગર ચૂંટ્યા કરીએ એવું લાગે છે. પણ સામાન્ય સમજ આપણને આ બન્નેની વચ્ચે કોઈ જાતનો બુદ્ધિસંગત રસ્તો શોધવા પ્રેરે છે. અસ્તિત્વવાદીની જેમ “આ દુનિયા મારી જ સર્જેલી છે અને તેમાંના દરેક ભૂખ્યા બાળક, દરેક શોષિત અને રંજડવામાં આવેલ માણસ, તેમ જ આજના યુદ્ધ અને આવતા કાલના ભૂખમરા માટે હું જ અંગત રીતે જવાબદાર છું” એ સ્વીકારતાં હું અચકાઈ છું. ખીજા બાજુ આત્યંતિક આર્ન્ડરકિશોરન્યાય મને તદ્દન અહેતુક અને શરાસતભર્યો લાગે છે. મારા ધરને આગ લાગી હોય તો હું બેસી રહી શકતો નથી, બચવાનું હશે તો બચશે એમ માનીને! “હું દોડાદોડ કરી મૂકવાનો જ હતો, એથી આગ લાગી ત્યારે મેં દોડાદોડ કરી મૂકી” એમ કહેવાથી સંતોષ નથી મળતો, કારણ કે મારે હમણાં શું કરવું જોઈએ એ સવાલ છે. શું થવાનું છે અને મારે શું કરવું જોઈએ એ જાણવાની પ્રયોજનવત્તા (‘મોટિવેશન’) ‘નૈતિક’ છે. હું જો મુક્ત કર્તા ન હોઈ તો હું મારાં કૃત્યો માટે જવાબદાર નથી. એથી મારે હું મુક્ત કર્તા છું કે નહીં એ જાણવું છે. એ જાણવા માટે પ્રારબ્ધવાદ સાચો છે કે મુક્તિવાદ એ પ્રશ્ન વિશે જિજ્ઞાસા થાય છે. પણ એ પ્રશ્નનો વિચાર કરતાં કાં તો વિશ્વયુદ્ધની જવાબદારી મારે અંગત રીતે સ્વીકારવી પડતી હોય એમ લાગે છે, અથવા “મારા ધરને આગ લાગવાની જ હતી, હું એથી દોડાદોડ કરવાનો જ હતો; તે છતાં દોડાદોડ ન કરી હોત તો શું થાત એ વિચાર આવવાનો જ હતો અને ‘હવે મારે શું કરવું જોઈએ’ એ પ્રશ્ન ઊભો થવાનો જ હતો; આ પ્રશ્નના સાચા જવાબની શોધમાં મને પ્રારબ્ધવાદ સાચો કે મુક્તિવાદ એ નક્કી કરવું પડશે એમ લાગવાનું જ હતું; એ નક્કી કરવા માટે કાં તો મારે વિશ્વયુદ્ધની જવાબદારી પણ સ્વીકારવા

આધાવિમર્શ : ૧૯૮૦ : ૨]

તૈયાર રહેવું પડશે; અથવા એમ માનવા તૈયાર રહેવું પડશે કે 'મારા ઘરને આગ લાગવાની જ હતી...' વગેરે...વગેરે. " એવા અંત વગરના વિચારના વખખમાં - અન્યસ્થામાં વધારે ને વધારે ઊંડા ફસાતા જવું પડે છે.

ઝોકરાંએને રમાડવા માટે અમુક ગીતો હોય છે એ યાદ આવે છે :

I know a man named Michel Finnegan,
He grew whiskers on his chin-negan,
Along came the wind and blew them in negan,
Poor old Michael Finnegan - begin,
I know.....etc.

ફરક એટલો જ છે કે એવાં ગીતો ગાવાનું આપણે ધારીએ ત્યારે બંધ કરી શકીએ છીએ. જ્યારે ફિલસૂફીની ગૂંચવણ આપણને પાગલ બનાવી શકે છે. તો ગૂંચવણમાંથી કેમ માર્ગ કાઢવો? દરદનો અનુભવ કર્યો, ડોક્ટરની ઓળખાણ કરી, હવે આપણે ભાપાનિષ્ઠ ફિલસૂફીની દવા શું છે એ જોઈએ.

સૌથી પહેલાં ભાપાનિષ્ઠ ફિલસૂફી આપણું ધ્યાન એ તરફ ખેંચે છે કે પહેલાં જ્યારે 'શું ને થવાનું હોય એ જ થાય છે?' એ સવાલ પુછાયો ત્યારે ખીબ પણ ધણા સવાલો પુછાયા હતા; દાખલા તરીકે દરિયામાં ભરતી અને ઝોટ શું કામ આવે છે? અને તેના જવાબ બાબત હવે સહમતી સધાઈ પણ ગઈ છે. પરંતુ એ પહેલા પ્રશ્નનો સૌને માન્ય ઉત્તર હજી નથી મળ્યો અને મળી શકશે પણ નહીં. એ એવો પ્રશ્ન છે કે જેનો જવાબ આપી શકાય એમ નથી અને છતાં જવાબ આપ્યા વગર ચાલે એમ પણ નથી, એથી એ પ્રશ્ન પૂછવામાં જ ભૂલ થાય છે, કારણ કે પ્રશ્ન પોતે જ વિચિત્ર છે. એનો જવાબ મેળવવાની કોશિશ કરવી એ માયાજનનમાં ફસાવા જેવું છે. આની માયાજનનમાંથી બહાર નીકળવા માટે કોઈ એક બારણું નથી હોતું, પણ એમાંથી છૂટવા માટે આખી માયાજનન હટે ત્યારે જ રસ્તો મળે છે. જેમ કોઈ પણ શબ્દને એકસરખો ઉચ્ચારવાથી બુદ્ધિ બહેર મારી જાય છે ('અર્થ-પરક અતિતૃપ્તિ') એમ ફિલસૂફીના પ્રશ્નોનો વિચાર કર્યા કરવાથી માયાજનનમાં ફસાઈ જવાય છે. માટે જેમ અર્થપરક અતિતૃપ્તિમાંથી છૂટવા માટે ને શબ્દનો વારંવાર ઉચ્ચાર કર્યો હોય એને ખીબ શબ્દોની સાથે વાક્યમાં વાપરવો પડે, એની જ રીતે જો આપણા મૂળ પ્રશ્નને પણ ખીબ પ્રશ્નોની સાથે એના સાચા સંદર્ભમાં પૂછીએ, તો પ્રશ્નની માયાજનન તૂટી જાય અને બુદ્ધિને ખાલી ચડી ગઈ હોય એ ઊતરી જાય.

‘શું જે થવાનું હોય એ જ થાય?’ એ સવાલની એ ખૂબી છે. પહેલી ખૂબી એ કે એ સવાલ એક અનિવાર્ય દબાણભરી દ્વિધા (coercive dilemma) ઉત્પન્ન કરે છે. કોઈ વખત આપણને લાગે છે કે ખરેખર જે થવાનું હતું એ જ થયું અને કોઈ વખત એમ લાગે છે કે આપણે ધારીએ એમ કરી શકીએ છીએ. પણ આપણો સવાલ આપણને એમ માનવાની ફરજ પાડે છે કે કાં તો જે થવાનું હોય એ જ થાય અને આપણે સાવ લાચાર હોવા જોઈએ અને પ્રારબ્ધ એક જાતની માનસિક નબળાઈ હોતી જોઈએ. એટલે આપણા સવાલનો ન્યાય ‘લડ કે લડનાર આપ’ એવો છે. એની બીજી ખૂબી એ છે કે એ વધારે પડતો વ્યાપક છે. હકીકતમાં એ વધારે પડતો વ્યાપક છે એથી જ એ અનિવાર્ય દબાણભરી દ્વિધા ઉત્પન્ન કરે છે. જો હંમેશાં દરેક વાતમાં જે થવાનું હોય છે એ જ થાય છે એ સાચું હોય તો આપણે કાયમને માટે લાચાર રહેવું પડે, અને જો એ ખોટું હોય તો બધું આપણા હાથમાં હોવું જોઈએ અને આપણે ધારીએ તો સૂરજને પણ ડૂબતો અટકાવી શકીએ. એથી ચક્કર આવે એટલી વ્યાપક જિંદગીએથી આ સવાલ પૂછવાને બદલે એને હાથ પહોંચે એવી કક્ષા ઉપરથી પૂછવો જરૂરી છે.

ખરી રીતે વધતી જતી વ્યાપકતાના ત્રણ સ્તરેથી આપણે સંગત સવાલો પૂછી શકીએ. પહેલા સ્તર ઉપર સૌથી નક્કર સવાલો હોય; દાખલા તરીકે મને આ કે સિગરેટ પીવાનું વ્યસન છે એ હું ધાતું તો છોડી શકું કે નહીં? શિયાળામાં ઠંડા પાણીથી નાહી શકું કે નહીં? ચાર મિનિટની અંદર એક માઈલ દોડી શકું કે નહીં? ચશ્મા નાક ઉપરથી ઉતારી શકું કે નહીં? ચશ્માના નંબર ઉતારી શકું કે નહીં? વગેરે વગેરે. આમાંના અમુક સવાલના જવાબ વિશે મતભેદ હોઈ શકે, પણ આ જાતના સવાલ આપણને ભુલભુલામણી જેવા નથી લાગતા, પ્રમાણમાં સીધા લાગે છે. બીજા સ્તર ઉપર એવો સવાલ પૂછી શકાય કે અત્યારે શુદ્ધ સ્વૈચ્છિક ક્રિયાઓ, દેખીતી પૂર્વનિયત ઘટનાઓ અને આગાહી ન કરી શકાય તેવી ઘટનાઓની વચ્ચે કયાં સીમારેખા દોરી શકાય? સૂરજને ડૂબતો ન રોકી શકાય, ચશ્મા નાક પરથી ઉતારી શકાય. અમુક જાહેરખબર પ્રમાણે વી. પી. પી થી સાહિત્ય કે સામગ્રી મંગાવીને, તે પ્રમાણે કરી મારી જિંદગી હું વધારી શકું? સ્નાયુઓ વધારી શકું? ટાલ પડી ગઈ હોય કે વાળ ઘોળા થઈ ગયા હોય તો તેને બદલે ભરાવદાર કાળા વાળ ઉગાડી શકું? વખત જતાં અમુક

વસ્તુ ખીજા કે ત્રીજા વર્ગમાંથી પહેલા વર્ગમાં આવી શકે, તો એથી અત્યારે એ ત્રણ વર્ગ વચ્ચેની સીમા ક્યાં છે એ જોવું મહત્વનું છે. દાખલા તરીકે, અમુક વરસ પહેલાં દાંત વાંકાચૂકા હોવાની સ્થિતિ બદલાવી શકાય એવી ન હતી, જ્યારે આજે દાંતનિષ્ણાતના ઉપચારથી એ સીધા થઈ શકે છે. એ જ પ્રમાણે ખીજા ખોડખાંપણ પ્લાસ્ટિક શસ્ત્રક્રિયા મુધારી શકે છે. અથવા તો કેટલાં બાળકો હોવાં એ આપણા હાથ બહારની વાત ગણાતી એ આજે સંતતિનિયમન અને ‘એન્ડોકોનોલજી’માં થયેલી પ્રગતિને લીધે આપણે નક્કી કરવાનો સવાલ બની જાય છે. અવારનવાર સંલગાય છે કે વૃદ્ધાવસ્થા અને કદાચ મૃત્યુ પણ કોઈક દિવસ વૈજ્ઞાનિક ઇલાજથી રોકી શકાશે. ધૂમકેતુની કે ગ્રહણની આગાહી પહેલાં ન થઈ શકતી, હવે થઈ શકે છે. તેમ જ ધરતી-કંપની આગાહી પણ હવે કરી શકાશે. લોટરીમાં કઈ ટિકિટને ઇનામ મળશે એ જાણી શકાય? દરરોજ ટ્રાફિક-અકસ્માતમાં કેટલા લોકો મરશે એ કહી શકાય? આમાંના ઘણા સવાલ જાંડા અને કપરા છે પણ ત્રીજા સ્તર ઉપરનો આપણો મૂળ સવાલ છે : ‘શું જે થવાનું હોય એ જ થાય છે?’ એની અને પહેલા બન્ને સ્તરોના સવાલોની વચ્ચે જમીન-આસમાનનો ફરક છે.

આ બન્ને જાતના સવાલોની વચ્ચેનો મુખ્ય ફરક એ છે કે પહેલાં બન્ને સ્તરના સવાલોની બાબતમાં ગમે એટલો મતભેદ હોય તો પણ એ સિદ્ધાંતમાં નિર્ણય છે જ્યારે ‘શું જે થવાનું હોય એ જ થાય?’ એ અનિર્ણય પ્રશ્ન છે. એનું એક કારણ એ છે કે પહેલાં બન્ને સ્તરોના સવાલ અમુક ચોક્કસ કાર્યકર્તાના કે ચોક્કસ સ્થળકાળના સંદર્ભમાં કે માળખામાં પુછાયેલા છે. યમરાજ સત્યવાનને ફરીથી જીવતો કરી શકે છે? ના. યમરાજ સત્યવાનને પુત્રો થાય એવું વરદાન આપી શકે છે? હા. એથી સત્યવાન પાછો જીવતો થઈ શકે છે? હા. સેમ્સન કેવી રીતે વર્તશે એની ચોક્કસ આગાહી ડિલાઇલા કરી શકે છે? હા, એથી એ પોતાના પ્યાલામાં ઘેનની દવા નાખી સેમ્સનને ખીજો પ્યાલો ધરે છે અને સેમ્સન પોતાને ઝેર ન પાઈ દે એની ખાતરી કરવા પોતાનો પ્યાલો ડિલાઇલાને આપે છે અને એનો પ્યાલો પોતે ખાલી કરી જાય છે* અને એને ઘેન ચડે છે એટલે દુશ્મનો સેમ્સનની જખરદસ્ત શક્તિનાં મૂળ એના વાળ કાપી નાખે છે. ખીજા બાજુ થોડોક વિચાર કરતાં જણાશે કે જે થવાનું હોય એ જ થાય કે નહીં એ જાણવું અશક્ય છે.

* આ પદ્ધતિવન ક્લિષ્ઠમાં કરેલું છે, ‘ઓલ્ડ ટેસ્ટામેન્ટ’-‘જજ્ઝ’-૧૬માં નથી.

જે જે થવાનું હોય એ જ થાય એ નક્કી કરી શકાતું હોત તો તેમ કહેવાનાં જરૂરી અને પૂરતાં કારણો ક્યાં ? સૌથી પહેલાં કોઈએ કહ્યું હોવું જોઈએ કે ભવિષ્યમાં આમ થશે અને દર વખતે એમ જ થતું આવવું જોઈએ. જે થવાનું હોય એ નક્કી થઈ ગયું હોવું જોઈએ. અને શું થશે એ ચોક્કસ રીતે જાણવું શક્ય હોવું જોઈએ. તે પછી જે થવાનું હોય એથી વિરુદ્ધ કાંઈ પણ કરવું કોઈ માટે તર્કદષ્ટિએ શક્ય ન હોવું જોઈએ કે એમાં કોઈ જાતની અજ્ઞાતપૂર્વ આકસ્મિકતા વચ્ચે આવી પડવી ન જોઈએ. ધારો કે એમ નક્કી હોય કે ફલાણે દિવસે અમુક વાગ્યાથી અમુક વાગ્યા સુધી હું જમશું. પગ ઉપર ડાબો પગ ચડાવીને બેસીશ, તો પછી એ સમય દરમ્યાન મારાથી ડાબા પગ ઉપર જમણો પગ ચડાવીને બેસવું તાર્કિક ફલિત પ્રમાણે અશક્ય હોવું જોઈએ. તેમ જ અચાનક કોઈ મધમાખીને મારા પગ ઉપર કરડવું કે કોઈ વીંછીને મારા પગ પાસેથી નીકળવું અશક્ય હોવું જોઈએ, જેથી મારા નક્કી થયેલ અંગવિન્યાસમાં ખસેલ ન પડે. આ બંને જરૂરિયાતોનો - ચોક્કસ આગાહી અને તેના તાર્કિક પરિણામરૂપ અશક્યતાનો - હવે આપણે વિગતવાર વિચાર કરીએ.

સાધારણ રીતે આપણો અનુભવ છે કે ભૃગુસંહિતામાં લખ્યું હોય કે ત્રીસમે વરસે તમારો ભાગ્યોદય, પુત્રજન્મ કે વિદેશગમનનો યોગ છે, તો સૂર્યસંહિતામાં એ ચાળીસમે વરસે હોય. માણસોને પંજવતા હોય એવા પ્રશ્નો વિશે આગાહી કરવાનો જેમનો ધંધો છે એવા જ્યોતિષીઓ હંમેશાં સહમત નથી હોતા. તદ્દઉપરાંત એમનો પ્રારબ્ધવાદ પણ તેવી આવશ્યકતાને કારણે સંગવડિયો અને નબળો હોય છે, કેમ કે એમાંના ધણીખરા નસીબ જેવાનું જ નહીં પણ તેને સમારવાનું કામ પણ કરતા હોય છે. ભવિષ્ય જોઈ શકાતું હોય તો સુધારી કેમ શકાય અને સુધારી શકાતું હોય તો જોઈ કેમ શકાય ? તે સિવાય જ્યોતિષની આગાહી આપણે ઉપર ટાંકી એવી અમુક પ્રકારની જ સાધારણ રીતે હોય છે. કોણ, ક્યારે, કયો પગ, કયા પગ ઉપર ચડાવીને બેસશે એ વિશે સાધારણ રીતે જ્યોતિષશાસ્ત્ર પાસેથી આપણને જાણવા નથી મળતું. પણ આ બધા વાંધા પ્રમાણમાં અપ્રસ્તુત છે, કારણ કે જેમ આજના ધંધાદારી ડૉક્ટરો ચોર કે ખૂનીથી પણ વધારે મોટા સમાજશત્રુઓ બને હોય પણ એથી તખીખી વિજ્ઞાન ખોટું સાબિત નથી થતું એમ પ્રારબ્ધવાદના ધંધાવાળાઓની ખામીઓને લીધે પ્રારબ્ધવાદ ખોટો નથી ઠરતો.

ખરો પ્રારબ્ધવાદી કહેશે કે ભલે ધણીખરી આગાહીઓ ખોટી ઠરે કે વિસંગત હોય કે જોઈએ એટલી વિગતો કે વિશિષ્ટતાવાળી ન હોય; એથી

શું થયું? આજથી એક હજાર વરસ પહેલાં ભલે કોઈએ આગાહી કરી ન હતી કે કરી હતી એ અસ્પષ્ટ કે ખોટી હતી, પણ જો કોઈએ આગાહી કરી હોત કે તમે એક હજાર વરસ પછી અમુક વખતે આવી રીતે પગ ઉપર પગ ચડાવીને બેસશો, તો તે ખરી હોત. અને તમારા માટે બીજી કોઈ રીતે બેસવું અશક્ય હોત. પણ આનો અર્થ શો? અમુક ઘોડો આ રેસમાં બિતર્યો હોત તો જીતી જાત એમ કહી શકાય, પણ રેસમાં ન બિતરેલો ઘોડો ઇનામ જીતી શકે? આગાહી કરી હતી એ સાચી પડી એમ કહેવું અને આગાહી કરી હોત તો સાચી પડત એમ કહેવું એમાં ઘણો ફરક છે. ફરી રેસના મેદાનનો જ આશરો લઈએ તો, એમ કહી શકાય ખરું કે ફલાણા ઘોડા ઉપર જેણે પૈસા મૂક્યા એને આટલા મળ્યા, પણ ફલાણો ઘોડો જીતી ગયો, જેના ઉપર પૈસા નહોતા મૂક્યા (પણ મૂકી શક્યો હોત) એને કેટલા મળ્યા? આગાહી સાચી ઠરે ત્યારે આપણને આશ્ચર્ય લાગે છે, પણ આગાહી કરવામાં આવે ત્યારે જ સાચી હોય છે? લોટરીની ટિકિટને ઇનામ લાગે ત્યારે આનંદ થાય છે, પણ જ્યારે ટિકિટ છપાય ત્યારે જ જીતવાવાળી ટિકિટ કઈ એ છપાઈ ગયું હોય છે? ‘જે થવાનું હશે એ જ થશે’ એમ ‘લોટરી જે જીતવાનો હશે એ જ જીતશે.’ પણ કોણ જીતવાનો છે? જેમ ધૂમકેતુ ક્યારે દેખાશે કે સૂર્યગ્રહણ ક્યારે થશે કે ઉનાળાની ગરમી ક્યારથી શરૂ થશે એ કહી શકાય છે એમ લોટરી કોણ જીતશે એ કહી શકાતું નથી, કારણ કે લોટરીનું પરિણામ જાહેર થયા પહેલાં, જો એ પ્રામાણિકતાથી ચલાવવામાં આવી હોય તો, કોણ જીતશે એ નક્કી જ નથી હોતું, એથી પરિણામ જાહેર થયા પહેલાં “ફલાણો જીતશે” એમ કહેવું ખરું પણ નથી હોતું અને ખોટું પણ નથી હોતું. બલકે ખરું કે ખોટું એ નક્કી થઈ શકે એવું નથી હોતું. એવી જ રીતે આગાહી કરવામાં આવે ત્યારે તે સાચી કે ખોટી નથી હોતી.

ભાષાનિષ્ઠ ફિલસૂફીનો અભિગમ

ભાષાનિષ્ઠ ફિલસૂફીની આટલા અધૂરી નિરૂપણથી જ આપણને કદાચ આપણા સવાલની માયાજાળ કે મોહ નબળો થયેલાં લાગશે. જે થાય છે એ થવાનું હતું એ પહેલેથી જ સાચું હોય તો જે થવાનું હશે એ જ થશે અને જે થયું એમાં ફેરફાર ન કરી શકાત. આપણે આના પૂર્વાર્ધની તપાસ ભૂત અને ભવિષ્ય વચ્ચેની અસમરેખતાની એક છેલ્લી નોંધ લઈ પૂરી કરીએ અને પછી એના ઉત્તરાર્ધનો વિચાર કરીએ. હું અમુક વખતે એક પગ

ખીજા પગ ઉપર ચડાવીને બેઠો એ સાચું છે અને આજથી એક હજાર વરસ પછી પણ સાચું હશે કે હજાર વરસ પહેલાં ફલાણો અમુક રીતે બેઠો હતો. જો એ વિધાન સાચું હોય કે 'ભૂતકાળમાં અમુક થયું હતું', તો ભૂતકાળમાં એવું બન્યું હોતું જરૂરી છે. આમાં આશ્ચર્ય પમાડે એવું કંઈ નથી. 'જે છે એ હંમેશાં રહેશે', એમ કહેવામાં આશ્ચર્ય શું કામ નથી લાગતું અને 'જે છે એ હંમેશાં થવાનું જ હતું, એથી આપણે કંઈ નથી કરી શકતા' એમ કહેવામાં કેમ લાગે છે? ઘોર! લાગી ગયા પછી તબેલાનું બારણું બંધ કરવું વ્યર્થ છે, અથવા જરૂરી નથી એમ કહેવાથી એક જાતની મૂંઝવણ શું કામ થાય છે?

આ પ્રશ્નોનો જવાબ મેળવવા માટે તાર્કિક અશક્યતાનો વિચાર કરવો પડશે. આપણે જોયું કે શું થવાનું છે એ જ્યારે નિયમબદ્ધ ચોક્કસ આગાહી કરી શકાય એવી ઘટના નથી હોતી (એટલે કે કદાચ ધણીખરી વખત), ત્યારે શું થશે એ જાણવું શક્ય નથી હોતું, અને આગાહી સાચી પણ પડે તો એ કરવામાં આવે ત્યારથી સાચી જ હોય એમ માનવાને કારણ નથી હોતું, બલકે આગાહી સાચી પડે છે. અને જ્યારે આગાહી કરવી શક્ય પણ હોય છે - દાખલા તરીકે, એ મૂંઝવણમાં પડ્યો હશે કે કંઈક યાદ કરવાની કોશિશ કરતો હશે ત્યારે માથું ખંજવાળશે; અધીરો થયો હશે તો ટેબલ કોશિશ કરતો હશે ત્યારે માથું ખંજવાળશે; ગભરાટ અનુભવશે તો બેઠોબેઠો પગ હલાવશે; ખોટું બોલતાં પકડાઈ જવાની ખીક હશે તો ધૂંટણનો સાણસો ભીડશે કે બધા કોઈ પણ સંમેલનમાં સૌથી મહત્વની વ્યક્તિ તરફ વધારે વાર જોશે - ત્યારે પણ આપણને સ્વાભાવિક રીતે લાગે છે કે એમ થયા વગર ધૂંટકો નથી એવું નથી હોતું. શું થવાનું છે કે માણસો કેમ વર્તવાના છે એના નિયમો અપ્રતિરોધ્ય ('ઇનેક્ઝોરેબલ') નથી હોતા. દાખલા તરીકે, જે નિયમો મૂકેને બાંધે છે એ જ્ઞાતીને બાંધવામાં હંમેશાં સફળ નથી થતા. જેનો પ્રભાવ સાધારણ માણસને જીવલેણ નીવડે એની યોગી ઉપર અસર સુધ્ધાં નથી થતી એવું આપણે ધણી વખત માનતા હોઈએ છીએ.

પણ માર્ગરિક્શોરન્યાયની દલીલમાં બે દાવા છે. હું અમુક રીતે બેસવાનો હતો એ હજાર વરસ પહેલાં પણ સાચું હતું. એથી (૧) મારા માટે બીજી કોઈ રીતે બેસવું એટલું જ અશક્ય છે, જેટલું ઓગસ્ટ પછી ડિસેમ્બરનું આવવું અને (૨) 'હું અમુક રીતે બેસીશ' એ સાચું હતું એથી મારા માટે બીજી કોઈ રીતે બેસવું અશક્ય છે. મેં નાનપણમાં એક

ફિલ્મ જોઈ હતી જેમાં ગોરા નાયક અને એના સાથીઓને જંગલી હથસી-ઓએ પકડ્યા છે અને એમને કોઈ લયંકર સજ્જ થવાની છે, કદાચ સૂપ બનાવવા માટે તેમને ઉકાળવામાં આવનાર છે. નાયક ધડિયાળ સામે જુઓ છે; એને ખબર છે કે અમુક વખતે સૂર્યગ્રહણ થવાનું છે. એથી એ હથસી-ઓના મુખીને કહે છે કે અમે તો ગોરા લગવાન છીએ, અમને પકડવામાં તમે પાયાની ભૂલ કરી છે, અને અમે ધારીએ તો તમને શાપ આપી તમારો નાશ કરી શકીએ, પણ અમે તમને શાપ નથી આપવા માંગતા. પણ અમે કહીએ છીએ એ સાચું છે એ પુરવાર કરવા અમે તમને ચમત્કાર કરી બતાવીશું. જુઓ, અમે કહેશું ત્યારે સૂરજ ઢંકાઈ જશે. મને યાદ છે ત્યાં સુધી નાયકની તરફીય સફળ થાય છે અને ફિલ્મ પૂરી થતાં પહેલાં બીજાં પણ ઘણાં રસપ્રદ પરાક્રમો જોવા મળે છે. પણ જેમ નાયકના કહેવાથી ગ્રહણ નથી થતું - નાયક, એના સાથીઓ, હથસીઓ, ફિલ્મનો દિગ્દર્શક અને બધા પ્રેક્ષકો બૂમો પાડીને કહેત કે સૂરજ ઉપર પડછાયો નહીં પડે તો પણ ગ્રહણ થવાનું હોત તો થાત જ - એમ, કરવામાં આવી હોય એવી કે કરી શકાઈ હોત એવી આગાહીને લાંબે કોઈ ઘટના તર્કબદ્ધ રીતે સ્વયં આવરી નથી લેવાતી. નાયકની ધડિયાળ ધીમી હોત તો ગ્રહણ મોડું થાત કે ધમેન્યુઅલ વેલિકોવસ્કીની ‘કેટેસ્ટ્રોફિક કોસ્મોગોની’ પ્રમાણે કોઈ ધૂમકેતુ આવીને ચન્દ્ર સાથે ભટકાયો હોત અને એનું સ્થાન ફેરવી નાખ્યું હોત તો ગ્રહણ ન પણ થાત. પણ કોઈ પણ ઘટનાને બનવા કે બનતી અટકાવવા પૂરતાં ઘણાં કારણો હોય છે, એમાં કોઈએ કરેલી આગાહીને સ્થાન ન હોઈ શકે.

“ ફલાણાનાં બધાં છોકરાંઓને ખોટું બોલવાની ટેવ છે ” એમાં ‘ફલાણાને છોકરાંઓ છે’ એવું પૂર્વગૃહીત થાય છે અને તેમાં “ ફલાણાના મોટા છોકરાને ખોટું બોલવાની ટેવ છે ” એનો સમાવેશ થાય છે. પણ આ તાર્કિક સંબંધો વિધાનોની વચ્ચે જ હોઈ શકે. “ ફલાણાનાં બધાં છોકરાંઓને ખોટું બોલવાની ટેવ છે અને ફલાણાનો મોટો છોકરો કોઈ દિવસ ખોટું નથી બોલતો ” એ તાર્કિક દષ્ટિએ અશક્ય છે. પણ હજાર વરસ પહેલાં કરેલી કોઈની આગાહી મારો ડાબો પગ ઉપાડી જમણા પગ ઉપર ન મૂકી શકે કે ડાબો પગ જમણા ઉપર ચડાવ્યા પછી મને સ્તંભિત ન કરી શકે કે મારા માટે એમાં ફેરફાર કરવો તર્કતઃ અશક્ય થઈ પડે, જેમ ફલાણાના છોકરાને સાચું જ બોલવું મુશ્કેલ થઈ પડે. હું કેમ બેસવાનો છું એ બાબત કોઈએ આગાહી કરી હોત તો એ સાચી પડત, પણ આગાહી સાચી પડ-

વાની હતી એથી મારે એમ બેઠા વગર છૂટકો નહોતો. એમ કહેવું વિચાર કરતાં વિચિત્ર લાગશે. લિંકને કોઈએ પૂછ્યું હતું કે માણસના પગ કેટલા લાંબા હોવા જોઈએ, તો એણે કહ્યું કે જમીન સુધી પહોંચે એટલા. આ બંને વચ્ચે ઘણું સામ્ય છે.

ભાષાનિષ્ઠ ફિલસૂફી 'જે થવાનું હોય એ જ થાય' એ ખોટું છે. એમ પુરવાર નથી કરવા માગતી. આરોપી સાચો છે કે ફરિયાદી એ પ્રશ્ન સાથે એને સ્નાનસૂતકનો સંબંધ નથી રાખવો; જેને આપણે ન્યાયાલય માનીએ છીએ એ ખરેખર પાગલખાનું છે એમ એ બતાવવા માંગે છે. 'શું જે થવાનું હોય એ જ થાય?' એ સવાલ વધારે પડતો વ્યાપક, આપણને ફરજિયાત દ્વિધામાં નાખવાવાળો અને અનિર્ણય છે. એનો સાચો જવાબ મળી શકે નહીં, કારણ કે સાચો જવાબ છે જ નહીં એમ ભાષાનિષ્ઠ ફિલસૂફીનું કહેવું છે. એથી એ સવાલને બીજા એવા નામચીન સવાલોની સાથે તડીપાર કરવો જોઈએ - જેવા કે 'આપણે જોતા નથી હોતા તે વેળા આ ટેબલ ગુમ નથી થઈ જતું એ કેમ જાણી શકાય?' 'હું એકલો જ ખરેખર અસ્તિત્વમાં છું અને તમને બધાને મેં કેવળ કલ્પ્યા નથી એ હું કેમ જાણી શકું?' 'આખી દુનિયા પાંચ મિનિટ પહેલાં જ તૈયાર સ્મૃતિઓની સાથે અસ્તિત્વમાં નથી આવી એ કેમ જાણી શકાય?' વગેરે વગેરે. "We as it were turned a knob which looked as if it could be used to turn on some part of the machine; but it was a mere ornament, not connected with the mechanism at all." (વિટગેન્સ્ટાઇન, 'ફિલોસોફિકલ ઇન્વેસ્ટિગેશન્સ', ૧, પૃ. ૨૭૦)

માર્જરકિશોરન્યાયની ફરજિયાત દ્વિધાની ચર્ચા ગિલ્બર્ટ રાયલે કરી છે. જે ભાષાનિષ્ઠ ફિલસૂફીનો એક સુંદર નમૂનો છે. રાયલ પૂછે છે : "How is it that in their most concrete, ground-floor employment, concepts like **will be, was, correct, must, make, prevent and fault** behave, in the main with exemplary docility, but become wild when employed in what are mere first-floor generalizations of their ground-floor employments? We are in very little danger of giving or taking the wrong logical change in our daily

marketing uses of 'tomorrow' and 'yesterday'. We know perfectly well how to make our daily sales and purchases with them. Yet in the general case, when we try to negotiate with 'what is', 'what is to be', 'what was' and 'what was to be' we very easily get our accounts in a muddle. We are quite at home with 'therefore' and all at sea with 'necessary'. How is it that we get our accounts in a muddle when we try to do wholesale business with ideas with which in retail trade we operate quite efficiently every day of our lives?" ('ઇટ વોઝ ટૂ બી' એ લેખ, 'અયુલેમઝ', ૧૯૬૦, પૃ. ૩૦-૩૧)

જેટલા પૂરતી ભાષાનિષ્ઠ ફિલસૂફી આ સવાલ પૂછે છે તેટલા પૂરતી એ એક મહત્વનો ફાળો આપે છે. પણ જ્યારે એ એક પગલું આગળ જઈ એમ કહે છે કે શબ્દો વાપરવાની અમુક રીતો જ સાચી છે અને અમુક ખોટી છે, જ્યારે એ એક 'સપ્સ્ટરિવ ડોક્ટ્રિન' બની જાય છે, ત્યારે એ લોકશાહીને બચાવવાને બદલે લોકશાહીના હક્કો છીનવી લેનાર સરમુખત્યાર જેટલી જ ખતરનાક બને છે. જ્યારે વિચારોના ઇતિહાસમાંનો આ એક મહત્વનો નવો પ્રવાહ એક સ્થાપિત મતાગ્રહ ('ડોગ્મા') બની જવાની શક્યતા લાગે, ત્યારે આપણે 'શ્રુતિ' શું કહે છે એ યાદ રાખવું જોઈએ: "For we can avoid ineptness or emptiness in our assertions only by presenting the model as what it is, as an object of comparison - as, so to speak, a measuring-rod, not as a preconceived idea to which reality must correspond. (The dogmatism into which we fall so easily in doing philosophy.)

We want to establish an order in our knowledge of the use of language: an order with a particular end in view; one out of many possible orders; not the order. To this end we shall constantly be giving prominence to distinctions which our ordinary forms

of language easily make us overlook. This may make it look as if we saw it as our task to reform language.

Such a reform for particular practical purposes, an improvement in our terminology designed to prevent misunderstandings in practice, is perfectly possible. But these are not the cases we have to do with. The confusions which occupy us arise when language is like an engine idling, not when it is doing work...

The real discovery is the one that makes me capable of stopping doing philosophy when I want to – the one that gives philosophy peace, so that it is no longer tormented by questions which bring **itself** in question..." (એજન, પૃ. ૧૩૧-૩૩)

નવી ફિલસૂફી ઊંઘની ગોળી જેવી હોવી જોઈએ, જે જરૂર પડે ત્યારે લઈ શકાય – શીતળાની રસી જેવી નહીં, જે બધાને ફરજિયાત આપવી જ પડે.

યુરોપમાં ધ્વનિઘટકવિભાવ-૧

ભારતી મોદી

પ્રાસ્તાવિક

લલિતકલા અને વિજ્ઞાનના વિષયોનો અભ્યાસ કરવા માટેના દષ્ટિકોણ જુદા હોય. પોતાના સમાજ અને કાળનાં પરિબળોની અસર નીચે હોવા છતાં કોઈ મહાન કલાકારની સર્જનકૃતિ બીજા કલાકારોથી સ્વતંત્ર રીતે રહીને જન્મી શકે, જ્યારે વિજ્ઞાનના વિષયમાં એવું શક્ય નથી. કોઈ પણ વિજ્ઞાનની વિચારસરણી ગમે તેટલી આગવી હોય તો ય વિજ્ઞાનના સ્વીકૃત અને સ્થાપિત સિદ્ધાંતોના જ્ઞાન ઉપર તેની માંડણી થયેલી હોય છે; અર્થાત્ આવો વિચારક વિકાસ હોય જ. એના વિચારો એક વિષયના વિકાસના ઇતિહાસની આગલી કડી બને છે - એક પગલું આગળ જાય છે. વિજ્ઞાનના વિષયનો વિકાસ કાલબદ્ધ - ઇતિહાસબદ્ધ આપોઆપ જ બને છે. આ હકીકત સ્વીકારીએ તો એટલું તરત સમજાઈ જાય કે વિજ્ઞાનના વિકાસની કડીઓ જોડવા માટે આપણે જુદેજુદે સ્થળે દોડવું પડે. અમેરિકામાં થયેલા ધ્વનિઘટક / ધ્વનિસ્વરૂપ-વિજ્ઞાનના વિકાસનો સહેજ ખ્યાલ આપ્યા પછી હવે આપણે યુરોપ તરફ નજર ફેરવવી પડશે. પાશ્ચાત્ય સાંસ્કૃતિક અને વૈજ્ઞાનિક ઇતિહાસમાં યુરોપનું સ્થાન અદ્વિતીય છે. યુરોપ પાસે બૌદ્ધિક વારસો છે, તાત્ત્વિક વિચારપ્રવાહોની પરંપરા છે. ૧૮મી-૧૯મી સદીમાં ભાષાના વ્યવસ્થિત અભ્યાસની પ્રવૃત્તિએ ત્યાં એક નવો મરોઝ લીધો અને પરિણામે ઇતિહાસલક્ષી ભાષાવિજ્ઞાનને આકાર મળ્યો. ૨૦મી સદીની શરૂઆતમાં - બીજા વિશ્વયુદ્ધ પહેલાંના ગાળામાં - તો ભાષાવિજ્ઞાનની પ્રવૃત્તિઓ જોરમાં ચાલતી હતી. સોશીયલ અને એની અસર નીચે આવેલા કેટલાંક રૂસી તથા એક ભાષા-વિજ્ઞાનીઓના ધ્વનિસ્વરૂપવિજ્ઞાન ઉપરના વિચારો તપાસવા પડે. આ ગાળામાં આ વિષયનો જે ગતિએ વિકાસ થયો એ જોતાં કહી શકાય કે જે વિશ્વયુદ્ધને

કારણે એમાં વિચ્છેદ ન પડ્યો હોત તો આ વિષયમાં એટલી બધી પ્રગતિ સધાઈ હોત કે અમેરિકામાં બ્લૂમ્ફીલ્ડીય ગાળો જુદી રીતે ઘડાયો હેત. આથી આપણે પહેલાં સોશૂરના ધ્વનિચટકને લગતા વિચારો જોઈશું અને પછી પ્રાગસંપ્રદાય^૧, બ્રિટિશ સંપ્રદાય વગેરેના વિચારો જોઈશું.

સોશૂરનું પાયાનું કાર્ય

આ હકતામાં આપણે સોશૂરથી શરૂઆત કરીને પ્રાગ-સંપ્રદાયના પાયાના વિચારો સમજીશું. પ્રાગ-અભિગમમાં ધ્વનિસ્વરૂપવિજ્ઞાનમાં ત્રુએસ્કોપનો અનન્ય ફાળો છે. આથી એમને સ્વતંત્ર રીતે સમજવા પડશે.

ધ્વનિવિજ્ઞાનનો વિકાસ ૧૯મી સદીની આખરમાં અને ૨૦મી સદીની શરૂઆતમાં ઘણો ધ્યાન ખેંચે એવો રહ્યો. આ વિકાસની સાથે ધ્વનિસ્વરૂપ-વિજ્ઞાને એક વ્યવસ્થિત શિસ્ત તરીકેનો આકાર ધારણ કર્યો. ઇતિહાસલક્ષી ભાષાવિજ્ઞાનની ધ્વનિ-ધ્વનિ વચ્ચેના સંબંધોની વિદ્યુત રીતે થયેલી ચકાસણી-ઓએ પણ પશ્ચાદ્ભૂમિકા તરીકે કામ કર્યું. સોશૂર જેવા વિચારકને એટલું સમજતાં વાર નહીં લાગી કે ધ્વનિનો માત્ર ઇતિહાસલક્ષી અભ્યાસ અપૂર્ણ ગણાય. દરેક તત્કાલીન ભાષામાં રહેલી ધ્વનિવ્યવસ્થા જોવી જરૂરી છે. ૧૯મી સદીથી ૨૦મી સદી સુધી, ભાષાવિજ્ઞાનના અભ્યાસના દષ્ટિકોણમાં થયેલા આ ફેરફાર માટે સોશૂર જવાબદાર છે. એમના પુસ્તક ‘ફોર્સ ઇન જનરલ લિંગ્વિસ્ટિક્સ’ને ‘કોપર્નિકન ક્રાંતિ’ તરીકે ગણવામાં આવ્યું છે.^૨ યુરોપના બધા ભાષાવિજ્ઞાનીઓ એમના વિચારોથી પ્રભાવિત થયા હતા. એમનું આ પુસ્તક અંગ્રેજીમાં ઘણું મોડું અનુદિત થયું એટલે કદાચ અમેરિકાના કેટલાક ભાષાવિજ્ઞાનીઓને સોશૂર અંગે મોડું જાણવા મળ્યું હોય. સોશૂરે તો પોતાના પુસ્તકની શરૂઆતમાં જ અમેરિકન વિદ્વાન હૂવિટ્ઝને ભારપૂર્વક નોંધ્યા છે. હૂવિટ્ઝે એ જમાનાના શબ્દ-વ્યુત્પત્તિ-શાસ્ત્રના ક્ષેત્રમાં પ્રવર્તી રહેલી જડ, રૂઢ પદ્ધતિઓને કારણે ઊભી થતી અપૂર્ણતાઓ તરફ ધ્યાન ખેંચ્યું અને કહ્યું કે આ પદ્ધતિઓ ભાષાના કોઈ પણ સ્તર ઉપર પ્રકાશ નાખવા અસમર્થ છે. સોશૂર હૂવિટ્ઝની સાથે સહમત હતા. પરંતુ અમેરિકન ભાષાવિજ્ઞાનીઓ સોશૂર અંગે મોડા સભાન બન્યા.

૧. વિદ્વાન રૂસી અને એક વિચારકોના વિચાર-વિનિમયને કારણે આકાર પામેલા અભિગમ ‘પ્રાગ-સંપ્રદાય’ તરીકે ઓળખાય છે.

૨. પી. એ. વર્બુર્ગ (Verburg), ‘લિંગ્વા’, ૨, ૧૯૫૦

ફલન વેલ્લે ૧૯૪૭માં સોશૂરની ભાષાવિજ્ઞાનિક વ્યવસ્થા ઉપર લેખ લખ્યો. ગડેલે સોશૂરના પુસ્તકની હસ્તપ્રતના મૂળસ્રોતો ઉપર એક પુસ્તક લખ્યું. માર્ટિન જૂએ ‘રીડિંગ્ઝ ઇન લિંગ્વિસ્ટિક્સ’માં કહ્યું કે સોશૂરના વિચારો ભાષાવિજ્ઞાનીઓની વિચારધારામાં એટલે તો લખી ગયા છે કે આંગળી ચીંધીને “આટલું સોશૂરને લીધે છે” એમ કહી શકાય નહીં. બિલકુલ આખો વિચારનો વળાંક એમને લીધે છે એમ કહેવું પડે.

એમના ‘લાંગ’ (langue) અને ‘પારોલ’ (parole) ના દંડની વિભાવનાએ એટલા બધાનું ધ્યાન ખેંચ્યું છે કે કેટલીય ભાષાઓમાં એ શબ્દો એવા ને એવા જ વપરાતા થયા છે, અને એટલા બધા સંદર્ભોમાં આ શબ્દો વપરાયા છે કે એ શબ્દોના અર્થસ્વરૂપનો જ એક ઇતિહાસ રચાયો છે. યુરોપમાં સોશૂરને સમજ્યા સિવાય આધુનિક ભાષાવિજ્ઞાનમાં પ્રવેશ કર્યો ન કહેવાય એ એક સ્વીકૃત દ્વંદ્વિકત થઈ ગઈ છે.

ઉચ્ચારણમૂલક અને શ્રવણમૂલક અભ્યાસ

હવે સોશૂરના ધ્વનિસ્વરૂપ ઉપરના વિચારો જોઈએ. સોશૂર માને છે કે આપણી ભાષાપ્રવૃત્તિ અને ધ્વનિ વચ્ચે સંબંધનું મહત્ત્વ કેટલું તે જોવું જોઈએ. આપણા ઉચ્ચારિત અક્ષરો એ કાન વડે ગ્રહણ કરાયેલી શ્રવણમૂલક છાપ છે. પરંતુ ધ્વનિનું અસ્તિત્વ તો ઉચ્ચારણ માટે ઉપયોગી ઇન્દ્રિયો ઉપર આધાર રાખે. ‘ભાષા’ એ માત્ર ધ્વનિ અથવા તો ઉચ્ચારિત ધ્વનિખંડો – એવું આપણાથી કહી શકાય નહીં. એવું કહીએ તો એક જાતનું અપકર્ષણ થાય. સાથે જ ઉચ્ચારણ માટેની ઇન્દ્રિયોના હલનચલનનું વર્ણન શ્રવણમૂલક છાપને લક્ષમાં લીધા વિના કરાય નહીં. આમ ધ્વનિ એટલે ઉચ્ચારિત-શ્રાવ્ય એવું ઘટક, જે ‘વિચાર’ સાથે જોડાઈ અત્યંત સંકુલ એવું શારીરિક-માનસિક ઘટક બને છે. વાણીને વ્યક્તિગત અને સમાજગત એવાં બે પાસાં છે, અને એ બન્ને વગર એને ચાલે નહીં. ‘વાચા’ એક સ્થિતિ પણ છે અને સતત વિકસતી પ્રવૃત્તિ પણ છે. સ્થિતિ અને પ્રગતિ એકબીજા સાથે સંકળાયેલા છે અને તે આપોઆપ ભાષા એક ‘ઇતિહાસ’ હોય એવી સ્વીકૃતિ કરાવે છે. સોશૂર ભાષાને ‘વાચા’થી વેગળી રાખે છે. ભાષા એક સંકેત-વ્યવસ્થા છે. એ વ્યવસ્થામાં ઉચ્ચારણોનું – ધ્વનિનું – મહત્ત્વ ઓછું છે. શબ્દોનાં સ્થૂળ અને ભૌતિક પાસાં સાથે ધ્વનિનો સંબંધ છે, એમનાં આંતરિક પાસાં સાથે નહીં. સોશૂરની દૃષ્ટિએ ધ્વનિનો અભ્યાસ

ભાષાવિજ્ઞાનની બહારનો વિષય છે. આમ ધ્વનિના અભ્યાસને એમણે ગૌણ ગણ્યો, છતાં પણ એમણે ધ્વનિ અંગે જે કહ્યું તેને લીધે ‘ધ્વનિ-સ્વરૂપ’-વિજ્ઞાનમાં નવી વિચારસરણી પ્રવેશી. એમણે કહ્યું કે ધ્વનિનો માત્ર ઉચ્ચારણ-લક્ષી અભ્યાસ પૂરતો ન કહેવાય. ધ્વનિની શ્રવણમૂલક છાપનું મહત્ત્વ ઘણું છે. ઉચ્ચાર માટે થતા ઇન્દ્રિયોના હલનચલનનો આપણને ખ્યાલ આવે તે પહેલા શ્રવણાત્મક છાપ આપણા મગજમાં સંગ્રહાયેલી હોય છે. આ છાપને લીધે જ આપણે સ્પષ્ટપણે કહી શકીએ છીએ કે અમુક શબ્દમાં અમુક સંખ્યામાં અમુક ધ્વનિ આવે છે. આપણે જે સાંભળીએ છીએ તે એ ધ્વનિશૃંખલા છે. એમાં આવતા દરેક ધ્વનિના હસ્તવ કે દીર્ઘત્વનું માપ એકસરખું નથી હોતું. આથી જ્યારે આપણે ધ્વનિને સાંભળીએ છીએ ત્યારે ધ્વનિખંડો છૂટા પાડીને નહીં, પણ ધ્વનિઓની સાંકળની એક સુસંબદ્ધ છાપ ઊભી થાય છે અને પછી એના એક સંકલિત એકમનું આપણે ગ્રહણ કરીએ છીએ. ધ્વનિઓનું ઉચ્ચારણલક્ષી વર્ગીકરણ સમજાવ્યા પછી તેઓ કહે છે કે આવું વર્ગીકરણ ગમે તેટલું વિગતવાર થયું હોય તો પણ આવી વિગતોનું સ્વતંત્ર એવું કોઈ મૂલ્ય નથી. ભાષાવિજ્ઞાની કોઈ રીતે એટલેથી સંતોષ પામે નહીં. એણે તો ધ્વનિ-ધ્વનિ વચ્ચેના સંબંધો તપાસવા રહ્યા. જ્યારે આપણે એ ધ્વનિ એક ક્રમમાં બોલીએ ત્યારે ઇન્દ્રિયોના હલનચલન ઉપર આપોઆપ એક બંધન આવે છે. આથી ‘કૉમ્પિનેટરી’ ધ્વનિવિજ્ઞાનનો અભ્યાસ થવો જરૂરી છે. ‘ધ્વનિઘટક’ની વિભાવના સોશૂર જુદી રીતે સમજાવે છે. એમનું કહેવું છે કે આપણે માટે એક ધ્વનિ બીજા ધ્વનિથી લિન્ન કઈ રીતે બને છે તે જોવું જરૂરી છે. કઈ વિશિષ્ટતાઓને કારણે આ લિન્નત્વ શક્ય બને છે તે શોધવું રહ્યું. એક રીતે આ ‘નકારાત્મક’ અભિગમ છે, પણ એવો અભિગમ કુળવેળે જ રહ્યો, કારણ એક ધ્વનિ બીજા ધ્વનિ સાથે શું સામ્ય ધરાવે છે તે શોધી ‘સરખાપણાવાળા’ ધ્વનિસમૂહોનું વર્ગીકરણ કર્યેથી ‘ધ્વનિ-ઘટક’નો ખ્યાલ જન્મી જ ન શકે. આથી ધ્વનિ ધ્વનિ વચ્ચેનું લિન્નત્વ – ભેદકત્વ – આપણા અભ્યાસ માટે જરૂરી છે. એમના આ વલણની પ્રાગ-ભાષા-વિજ્ઞાનીઓ ઉપર ઘણી અસર પડી તે આપણે પછી જોઈશું. બાકી આંગળી ચીંધીને “આ સોશૂરનું ધ્વનિસ્વરૂપવિજ્ઞાન” એવું તો કહી શકાય એમ નથી. એમણે તો ભાષાનો સમગ્રતયા વિચાર કર્યો અને પાયાના મુદ્દાઓની તાત્ત્વિક ચર્ચા કરી ભવિષ્યના ભાષાવિજ્ઞાનને એક માર્ગદર્શન આપ્યું – જે જુદેજુદે સમયે જુદાજુદા ભાષાવિજ્ઞાનના વિચારપ્રવાહોને દોરતું રહ્યું. આ સ્થિતિમાં ‘સોશૂરનો ગાળો કયો?’ એવો પ્રશ્ન પૂછીએ તો એમ કહેવું પડે

ભાષાવિમર્શ : ૧૯૮૦ : ૨]

કે એમની દૂંકી જિન્દગી પછી ફેટલાં ય વર્ષો સુધી - આજ સુધી એમના તાત્વિક વિચારોના ધાગા ખેંચાતા રહ્યા છે. એમણે સંક્ષેપમાં એટલું બધું કહ્યું છે કે એમાંથી નવા ફળગા ફૂટતા રહ્યા છે. આવા વિસ્તરેલા સોશર આથી વ્યક્તિ મટીને એક 'વિલક્ષણ ઘટના' બની જાય છે.

પ્રાગ-સંપ્રદાય

હવે આપણે પ્રાગ-ભાષાવિજ્ઞાનીઓ તરફ વળીએ. ધ્વનિસ્વરૂપના અભ્યાસમાં સૌથી ધ્યાન ખેંચે એવી પ્રવૃત્તિ પ્રાગમાં થઈ, જેનાં સુક્ષ્ણ આજે પણ આપણે ચાખી રહ્યા છીએ. એક તદ્દન અનૌપચારિક સભામાંથી એક સખળ-સફળ વિચારધારાનો જન્મ કેવી રીતે થયો તેની થોડી ઐતિહાસિક ભૂમિકા અહીં અસ્થાને નહીં ગણાય. ભાષાવિજ્ઞાનમાં જે 'પ્રાગસ્કૂલ' (L' E'cole de prague) તરીકે સ્થાપિત થઈ તેની શરૂઆત ૬ ઓક્ટોબર ૧૯૨૬ ને દિવસે, મેથેસિયસ, તૃન્કા, યાકોબ્સન, એકર, હાવ્રાનેક અને યાનરિષ્કા એમ છ વિદ્વાન વિચારકોની અનૌપચારિક સભાથી થઈ. નિયમિત રીતે મળતી આ સભાઓ ભાષાવિજ્ઞાન માટે જરૂરી બૌદ્ધિક અને ગંભીર વાતાવરણ ઊભું કરી શકી. મુકારોવ્સ્કી, ત્રુબેત્સ્કોય, કારચેવ્સ્કી વગેરે આ સભાઓમાં નિયમિત ભાગ લેતા માંડ્યા. આંતરરાષ્ટ્રીય સંમેલનોમાં પોતાના વિચારો રજૂ કરી દસ વર્ષના દૂંકા ગાળામાં એક સ્વતંત્ર, વિશિષ્ટતા ધરાવતા વિચારસંપ્રદાય તરીકે એ લોકોએ પોતાનું આગવું સ્થાન પ્રાપ્ત કરી લીધું. રૂસી વિદ્વાનો કોર્તની અને શ્રેબાના વિચારોને અપનાવી આ જૂથે 'ફેક્શનલિઝમ' અને 'સ્ટ્રક્ચરલિઝમ' ના પાયા નાખ્યા. આ લોકોએ એક કપડું સાહસ ૧૯૩૦માં કર્યું. એમણે આંતરરાષ્ટ્રીય ધ્વનિસ્વરૂપ-વિજ્ઞાનના સંમેલનની પૂર્વતૈયારી રૂપે નિમંત્રિતોનું એક મિલન ગોઠવ્યું જેમાં પંદર જેટલાં બહારના વિદ્વાનોએ હાજરી આપી. એમની આ પૂર્વતૈયારીને લીધે ૧૯૩૧માં ભરાયેલા સંમેલનને જબરી સફળતા મળી. આ ઉપરાંત એમણે ત્રુબેત્સ્કોયના પ્રમુખપદે 'આંતરરાષ્ટ્રીય ધ્વનિસ્વરૂપવિજ્ઞાન મંડળ'ની સ્થાપના કરી અને વિજ્ઞાનીઓનાં લખાણો, ચર્ચાઓને ગ્રંથાકારે પ્રસિદ્ધ કર્યાં. યાકોબ્સન અને ત્રુબેત્સ્કોય કોર્તની અને શ્રેબાની અસર નીચે આવ્યા હતા. આથી મેથેસિયસે કહ્યું તેમ ઘણાંએ એવી ટીકા કરી કે પ્રાગ-સંપ્રદાયમાં આગવું કશું નથી, બધું રૂસી અનુકરણ છે. પણ આની ટીકા સ્વીકારી શકાય તેમ નથી. પ્રાગ-વિચારધારા રૂસી વિચારધારાને કારણે પુષ્ટ બની એવું જરૂર કહેવાય, પરંતુ એથી પ્રાગ-વિજ્ઞાનીઓની સિદ્ધિઓ નાની બની જતી નથી.

રૂસી વિદ્વાનોના સંસર્ગમાં આવતાં પહેલાં જ મેથેસિયસે ‘નીઓ-ગ્રામેરિઅન’ વિચારપ્રણાલિનો ખુલ્લો વિરોધ કર્યો હતો અને મુકારોવ્સ્કીએ સાહિત્યની ભાષાનો વ્યવસ્થિત અભ્યાસ શરૂ કરી દીધો હતો. ‘નીઓ-ગ્રામેરિઅનો’નો વિરોધ કરી તત્કાલીન ભાષાના અભ્યાસ ઉપર ભાર મૂકવાનું કાર્ય પ્રાગ-સંપ્રદાયે શરૂ કર્યું હતું અને મેથેસિયસે ભાષાકીય વિશિષ્ટતાઓ કેવી હોય તે અંગે સ્પષ્ટતા કરી હતી.

ભાષાની અસમતુલાના પ્રતિકારની શક્તિ

સોશૂરનાં ધ્વનિ અંગેનાં મંતવ્યોથી આ લોકો પ્રભાવિત થયા હતા. આપણે જોયું કે સોશૂર ધ્વનિની ‘લિન્નતા’ ઉપર ભાર મૂકે છે. તે માને છે કે ધ્વનિ એની પ્રત્યક્ષ લાક્ષણિકતાઓને કારણે નહીં પણ ‘લિન્નત્વ’ના ગુણને કારણે સૂચક અને છે. આ વિચારો પ્રાગ-ભાષાવિજ્ઞાનીઓ સ્વીકારે છે. પરંતુ સોશૂરના ‘લાંગ’ અને ‘પારોલ’ના દ્વંદ્વ સાથે યાકોબ્સન પૂર્ણપણે સંમત નથી. સોશૂરના કહેવા પ્રમાણે ‘પારોલ’ના સ્તર ઉપર દેખાતા ફેરફારોને કે વિવિધતાને ‘લાંગ’નું સ્તર સ્વીકારે નહીં; જ્યારે યાકોબ્સનનું કહેવું છે કે ‘લાંગ’નું સ્તર પણ એક જાતની પ્રવાહિતા સ્વીકારે, એક જાતની વિવિધતાની શક્યતાનો સ્વીકાર કરે જ. યાકોબ્સને ભાષામાં રહેલી પ્રતિકારક શક્તિની વાત કરી છે. ભાષામાં સ્થળ-કાળ અનુસાર જે ફેરફારો થતા હોય, જે પરિવર્તનો થતાં હોય અને તેને કારણે જે બધારણાત્મક અસમતુલા ઊભી થતી હોય તેનો ઉપચાર કરવાની—પ્રતિકાર કરવાની (ઉપચારસાધક) શક્તિ ભાષામાં હોય છે. અસમતુલાનું નિવારણ કરવા ભાષા કોઈક ખીણ જાતનું પરિવર્તન સમાવી લે છે! આ પ્રક્રિયા માત્ર ધ્વનિપરિવર્તન પૂરતી સીમિત નથી. ભાષાના કોઈપણ સ્તરે ફેરફારો થતાં, આ ‘પ્રતિકારક સમતુલા’ની શક્તિ ખીણ પ્રતિ-ફેરફારો નિપજાવે છે અને બધારણને સુગ્રથિત રાખે છે. યાકોબ્સને એમના આ વિચારોને રૂસી ભાષાના ધ્વનિસ્વરૂપની તપાસમાં લાગુ પાડ્યા.

પ્રાગસંપ્રદાય આમ ભાષાના બધારણમાં કોઈ ક્ષતિ હોય અર્થાત્ બધારણીય અસમતુલા હોય એનો સ્વીકાર કરે છે. આપણે કોઈ તત્કાલીન ભાષાવ્યવસ્થાને તપાસીએ ત્યારે આપણને જણાય છે કે એની વ્યવસ્થામાં એવાં કોઈ તરવો હોય છે જે અદૃશ્ય થઈ રહ્યાં હોય છે અને સાથે એવાં પણ તરવો હોય જે નવાં ઉમેરાઈ રહ્યાં હોય છે. આથી તત્કાલીન ભાષાનો

ભાષાવિમર્શ : ૧૯૮૦ : ૨]

અભ્યાસ (' સિન્ક્રોનિક ') એટલે સ્થગિત ભાષાનો અભ્યાસ નહીં. કોઈ પણ ભાષાનાં વ્યવસ્થા / બંધારણ સંપૂર્ણ હોય જ નહીં. ભાષાનાં સ્તરોનાં ઉપ-સ્તરો હોય અને એમના પણ પાછા બંધારણીય અંશો હોય. ભાષા આ સ્તરોના સરવાળાથી. બનતી વ્યવસ્થા નથી. ભાષા એક એવું એકમ છે, એવું સ્તર છે જેમાં આ બધાં સ્તરો એકબીજા સાથે સુગ્રથિત બનીને સમાય છે. આથી ભાષા એટલે ' વ્યવસ્થાઓની વ્યવસ્થા '.

આ મંતવ્ય પ્રાગસંપ્રદાયને બ્લૂમ્ફીલ્ડીય પ્રણાલી કરતાં ક્યાંય દૂર મૂકી દે છે. આપણે જોયું હતું કે બ્લૂમ્ફીલ્ડીય પ્રણાલીમાં તો દરેક સ્તર જુદું રાખવાનો આગ્રહ હતો અને એક સ્તરને બીજા સ્તર કરતાં જુદું રાખવા માટે એમણે ' મોર્ફોફોનીમ ' નું કૃતક સ્તર ઊભું કર્યું. બીજા એક એવા જ સૂક્ષ્મ અને તાત્વિક મુદ્દા પર આ લોકો બ્લૂમ્ફીલ્ડીય પ્રણાલી કરતાં વિરુદ્ધ રહ્યા છે. આપણે જાણીએ છીએ કે બ્લૂમ્ફીલ્ડે ભાષાના અભ્યાસને વિજ્ઞાન બનાવવાના હેતુથી તેને કોઈ પણ બાતની સંદિગ્ધતાથી દૂર રાખ્યો. સંદિગ્ધતાથી દૂર રહેવાના એમના આ આગ્રહને ' એન્ટિમેન્ટલિઝમ ' (ચિત્તવિરોધી વાદ) તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. આ આગ્રહ બ્લૂમ્ફીલ્ડીય ભાષાવિજ્ઞાનમાં દુરાગ્રહનું રૂપ ધારણ કરે છે. ' અર્થ ' ની મદદ લીધા વિના ' શ્વનિધટક ' નો (અને બીજાં સ્તરોનો પણ) અભ્યાસ કરવામાં બ્લૂમ્ફીલ્ડીય ભાષાવિજ્ઞાની વ્યસ્ત બની જાય છે. જ્યારે ભાષાનો સમગ્રપણે વિચાર કરવાની અને એક સિદ્ધાંત રજૂ કરવાની નેમ રાખનારા પ્રાગ-ભાષાવિજ્ઞાનીઓએ પહેલેથી જ ' અર્થ ' (content-મજૂર, વસ્તુતત્ત્વ) ઉપર ભાર મૂક્યો. છેક ૧૯૨૫ના ગાળાથી એ લોકો ઓછસપણે વસ્તુતત્ત્વને મહત્ત્વ આપતા આવ્યા. એ લોકો સમજ્યા હતા કે ભાષાનો શબ્દ અને એનું વસ્તુતત્ત્વ સમાંતર રહી શકતા નથી. એક જ શબ્દના જુદા-જુદા ઉપયોગ કે કાર્ય (' ફંક્શન ') હોય અને એક જ પ્રયોજન માટે જુદાજુદા શબ્દો હોય. આમ ' સંકેત ' એકસાથે એકાથી (' હોમોનિમસ ') અને અનેકાથી (' સિનોનિમસ ') બની શકે છે. સંકેત અને વસ્તુતત્ત્વ - ' શબ્દ ' અને ' અર્થ ' વચ્ચે ખેંચતાણ ચાલુ રહે છે. બંને વચ્ચે એક બાતની અસમાંતરતા ઊભી થાય છે. ભાષામાં એક સતત સંઘર્ષ ચાલ્યા કરે છે. આ બાતની વિરોધિતા એ ભાષાનું બળ છે. ' બંધારણ ', ' વિરોધિતા ', ' સમ-તુલા ', ' ઉપયોગ ' વગેરે તાત્વિક વિભાવનાઓ વડે પોતાના સિદ્ધાંતોને સ્થિર કરવામાં પ્રાગ-વિજ્ઞાનોએ ફાળો આપ્યો. આવી મજબૂત પશ્ચાદ્ભૂમિકા ઉપર એમના શ્વનિસ્વરૂપવિજ્ઞાનની માંડણી થઈ.

પ્રાગ-સંપ્રદાયનું ધ્વનિસ્વરૂપવિજ્ઞાન

એમણે કહ્યું કે ધ્વનિસ્વરૂપ ('ફોનોલજી') એટલે ભાષાવિજ્ઞાનનો એવો વિભાગ જે ધ્વનિધટકનું ભાષામાં કઈ રીતનું પ્રયોજન, મહત્ત્વ અને કર્તવ્ય છે તે સમજાવે. અંગ્રેજીમાં 'ફોનોલજી' શબ્દ ધ્વનિના ઇતિહાસલક્ષી અભ્યાસ માટે વપરાતો હતો. અમેરિકામાં બીજે શબ્દ 'ફોનિમિક્સ' પણ વપરાશમાં આવ્યો. જેકે પ્લૂમ્ફ્રીલ્ડીય ભાષાવિજ્ઞાનમાં સાધારણપણે 'ફોનિમિક્સ' એટલે ધ્વનિધટકનો અભ્યાસ કરવાની નિરૂપણપદ્ધતિ અને 'ફોનોલજી' એટલે ભાષાના ધ્વનિસ્વરૂપનો અભ્યાસ. જેકે પ્રાગમાં તો 'ફોનોલજી' શબ્દ જ વપરાયો અને દૃઢ બન્યો.

યાકોબ્સને અને ત્રુમેસ્કોએ ધ્વનિવિજ્ઞાન અને ધ્વનિસ્વરૂપવિજ્ઞાનની વચ્ચે એક સ્પષ્ટ ભેદ પાડ્યો અને ધ્વનિવિજ્ઞાનને ભાષાવિજ્ઞાનમાં ગૌણ સ્થાન આપ્યું. તૃન્કાએ આ ભેદને આમ સમજાવ્યો : " ધ્વનિવિજ્ઞાન અને ધ્વનિસ્વરૂપવિજ્ઞાન એ બે એકબીજાથી સ્વતંત્ર શિસ્ત છે કે નહીં એ જ મુખ્ય પ્રશ્ન છે. જેકે એ બે એમની નિરૂપણપદ્ધતિઓમાં એકબીજાથી જુદી પડતી હોવા છતાં જે અભ્યાસની શરૂઆત પ્રત્યક્ષ ધ્વનિઓથી થાય અને પછી વિજ્ઞાની અમૂર્ત નિયમો શોધવામાં પ્રવૃત્ત થાય તો એ ધ્વનિસ્વરૂપવિજ્ઞાનના પ્રદેશમાં પ્રવેશે. અને જે અભ્યાસ અમૂર્ત નિયમોથી શરૂ થાય અને પછી ધ્વનિના પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપ સુધી પહોંચે તો એ ધ્વનિવિજ્ઞાનના પ્રદેશમાં પ્રવેશે. આ બંને વિજ્ઞાન એકબીજાનાં પૂરક છે, છતાં બંનેની લિન્ન જાતની વાસ્તવિકતા સાથે નિસ્પત્ત હોવાથી તે બે જુદી જ શિસ્ત રહે. પ્રત્યક્ષ ધ્વનિઓનો સરવાળો કરવાથી કોઈ ભાષાનું ધ્વનિસ્વરૂપ હાથમાં આવે નહીં અને ધ્વનિધટકોના ધ્વનિઓનું કોઈ દિવસ પૂર્ણતયા પ્રત્યક્ષીકરણ થઈ શકે નહીં. આટલું જો આપણે ધ્યાનથી સમજવાનો પ્રયત્ન કરીએ તો એક વાત બહુ ચોખ્ખી થઈ જાય છે કે પ્લૂમ્ફ્રીલ્ડીય ભાષાવિજ્ઞાની જે કારણે 'બાય્યુનિક્નિસ'^૩ની શરતમાં ફસાઈ ગયો હતો તે કારણોને લીધે પ્રાગ-ભાષાવિજ્ઞાનીઓ ફસાય એવું ન હતું. પ્લૂમ્ફ્રીલ્ડીય ભાષાવિજ્ઞાની તો ધ્વનિખંડો અને ધ્વનિધટકોને એવા જડ સંબંધોમાં જોડવા માગતો હતો કે એને આવી શરત મૂક્યા વિના ચાલે

૩. પ્લૂમ્ફ્રીલ્ડીય ભાષાવિજ્ઞાનીની શરત અંગે આગળના હક્રતામાં નિર્દેશો આપી ગયા છે. એમની શરત હતી કે કોઈ પણ ધ્વનિખંડ ઉપરથી એ કયા ધ્વનિધટકમાં સમાય તે માલૂમ પડવું જ જોઈએ અને કોઈ પણ ધ્વનિધટક ઉપરથી એનું પ્રત્યક્ષીકરણ કયા ધ્વનિખંડોમાં થાય તે પણ તરત જણાવું જોઈએ.

ભાષાવિમર્શ : ૧૯૮૦ : ૨]

એમ ન હતું. એમની આ શરત કેટલી ભૂલભરેલી છે તે અંગે ચોક્કસીએ પછીથી ચર્ચા કરી છે. પરંતુ અહીં આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે પ્રાગ-ભાષાવિજ્ઞાનીઓ ભાષામાં ધ્વનિનો વ્યવહાર એટલી સહજતાથી સમજ્યા હતા કે આજે આટલા લાંબા ગાળા પછી પણ એમની દૃષ્ટિની ગહનતા આશ્ચર્ય પમાડે છે. બ્લૂમ્ફીલ્ડીય ભાષાવિજ્ઞાની કેમ આવી શરતોમાં ગૂંચવાયો એનો લાંબો વિચાર કરતાં જણાશે કે એ એના સમયનો ભોગ બન્યો હતો. મિશનરીઓની ધ્વનિઘટકીય વર્ણવ્યવસ્થા શોધવા માટેની ગડમથલ, માનવ-વિજ્ઞાનીઓની રેડ-ઇન્ડિયન ભાષાઓ સમજવા-શીખવા માટે દોડાદોડ, ‘ત્રીબ્મશાળાઓ’માં અપાતી વ્યવહારોપયોગી નિરૂપણપદ્ધતિ સુધારવા-મઠા-રવા માટેની તાલીમ વગેરે એ ગાળાની જરૂરિયાતો હતી અને બ્લૂમ્ફીલ્ડીય ભાષાવિજ્ઞાનને કમનસીબે એ જરૂરિયાતો પૂરી પાડવાની જવાબદારી આપી હતી. દોઢ વૈજ્ઞાનિક વિષયનો સૈદ્ધાંતિક વિકાસ જરૂરિયાતોને સંતોષવા જતાં ન થાય. વિષયનું સાંગોપાંગ જ્ઞાન મેળવી વિષય ખાતર વિષયની સમજણ વિકસાવી સિદ્ધાંતો રજૂ કરવા અને પછી નિરૂપણપદ્ધતિ રજૂ કરવી એવો ક્રમ વિજ્ઞાનને વધુ અનુરૂપ નીવડે છે તેનો પુરાવો પ્રાગ-ભાષાવિજ્ઞાનીઓ આપે છે.

ધ્વનિઘટકની વ્યાખ્યા

પ્રાગ-ભાષાવિજ્ઞાનીઓએ ‘ધ્વનિઘટક’ની વ્યાખ્યા કેવી રીતે વિકસાવી એ પણ ધ્યાન ખેંચે એવી બીજી છે. ૧૯૨૯ સુધી જે વ્યાખ્યાઓ યાકોબ્સને અને ત્રુબેલ્સ્કોયે આપી તે બધીમાં મનોવૈજ્ઞાનિક વલણ છે. આ વલણ કોર્ટની અને શ્રેયાના વિચારોને આભારી છે. કોર્ટનીએ ધ્વનિઘટકને ‘ધ્વનિનો માનસિક વિભાવ’ કહ્યો. આંતરરાષ્ટ્રીય ધ્વનિસ્વરૂપવિજ્ઞાનના સંમેલન વખતે આ જાતના મનોવૈજ્ઞાનિક વલણથી દૂર રહેવાનો આગ્રહ રખાયો. આથી પ્રાગ-ભાષાવિજ્ઞાનીઓએ પોતાની સ્વતંત્ર વિચારસરણી પ્રમાણે ‘ધ્વનિઘટક’ને સમજાવ્યો. એ લોકોએ ૧૯૩૨માં એક વ્યાખ્યા એવી આપી કે “ધ્વનિસ્વરૂપનું એકમ એટલે એક એવું એકમ, જેનું નાનાં એકમોમાં વિભાજન થઈ શકે નહીં. ધ્વનિસ્વરૂપનું એકમ એટલે કોઈ પણ ધ્વનિસ્વરૂપગત વિરોધો બતાવતું એકમ. આ વિરોધ એટલે ધ્વનિખંડો વચ્ચેનો એવો ભેદ કે જેને લીધે અર્થો જુદા રહી શકે.” આવી કઢંગી રીતની વ્યાખ્યાથી એમને સંતોષ થયો નહીં. ૧૯૩૬માં બીજી વ્યાખ્યા અપાઈ. એમાં ધ્વનિઘટકને ધ્વનિસ્વરૂપગત વિરોધોના સંકુલનો એક ભાગ ગણવામાં આવ્યો. આ વિરોધો

એ જાતના હોય : સાદા અને સંકુલ. જે વિરોધો માત્ર અર્થ જુદા રાખવામાં મદદરૂપ થાય તે 'સાદા વિરોધો' અને જે ધ્વનિગત વિરોધ બતાવે તે 'સંકુલ વિરોધો'.

૧૯૩૨માં યાકોબ્સને ધ્વનિઘટકને ધ્વનિની લાક્ષણિકતાઓના ગણ (સેટ) અથવા તો બેદાત્મક સહગામી લાક્ષણિકતાઓનો ગણ કહ્યો. આ બધાનો નિષ્કર્ષ એવો થયો કે ધ્વનિઘટકનું સહગામી તત્ત્વોમાં (લાક્ષણિકતાઓમાં) વિલાજનન જરૂર કરી શકાય. બધા જ પ્રાગ-ભાષાવિજ્ઞાનીઓએ આ હકીકત એકમતે સ્વીકારી.

પ્રાગ-ભાષાવિજ્ઞાની ધ્વનિઘટકના પ્રત્યક્ષ ધ્વનિગત પાસાને મહત્ત્વ આપે છે, જ્યારે બ્લૂમ્ફીલ્ડીય ભાષાવિજ્ઞાની 'ડિસ્ટ્રિબ્યૂશન'ને (ઉપસ્થિતિને) મહત્ત્વ આપે છે. આ 'ડિસ્ટ્રિબ્યૂશન'ની ચર્ચા આપણે ટૂંકામાં કરી જ છે. ધ્વનિઘટક ભાષામાં કયા કયા પરિસરમાં આવી શકે, અર્થાત્ ભાષામાં એની 'ઉપસ્થિતિ' કઈ રીતે હોય તે હકીકત ઉપર એ લોકો બહુ ભાર મૂકતા. 'પરસ્પરપૂરક ઉપસ્થિતિ' ('કોમ્પ્લિમેન્ટરી ડિસ્ટ્રિબ્યૂશન')ની વિભાવનાએ બ્લૂમ્ફીલ્ડીય ભાષાવિજ્ઞાનમાં એવી તો જડ ધાલી કે એને કારણે ઉદ્ભવેલી એક ગૂંચે બીજી ગૂંચ જાલી કરી આપી. એમની એક શરત એવી કે ધ્વનિઘટકના ઉપઘટકો એકબીજા સાથે 'પરસ્પરપૂરક' સંબંધે જોડાયેલા હોવા જોઈએ. અર્થાત્ જે સંદર્ભમાં એક ઉપઘટક આવી શકે ત્યાં બીજો ઉપઘટક ન આવી શકે. આ શરત પ્રમાણે પ્રમાણે જોતાં અંગ્રેજી [h] અને [r] ને એક ધ્વનિઘટકના ઉપઘટકો કહેવા પડે! કારણ [h] શબ્દાંતે ક્યારેય નથી આવતો અને [r] શબ્દારંભે ક્યારેય નથી આવતો. પરંતુ આવી પરિસ્થિતિમાં ફસાઈ ન જવાય માટે એ લોકોએ બીજી શરત એવી મૂકી કે એક ધ્વનિઘટકના ઉપઘટક બનવા માટે ઉપઘટકોમાં ઉચ્ચારણલક્ષી સામ્ય હોવું જરૂરી છે. અને [h] તથા [r] માં આવું સામ્ય ન હોવાને કારણે એ બન્ને પરસ્પરપૂરક હોય તો યે એક ધ્વનિઘટકના ઉપઘટકો બની શકે નહીં. પ્રાગ-ભાષાવિજ્ઞાની માટે આવા 'છૂટકારો' મેળવવાના પ્રયત્નો કરવાના હતા જ નહીં, કારણ પહેલેથી જ એમણે ધ્વનિઘટકને એની લાક્ષણિકતાઓમાં વિભાજિત કર્યો. એ લોકો 'ફંક્શનલિસ્ટ' હોવા છતાં 'ધ્વનિની ભાષામાં સંદર્ભાત્મક ઉપસ્થિતિ' જેવી, ઉપરછલ્લા અવલોકન ઉપર આધારિત વિભાવનાઓમાં ફસાયા નહીં. ત્યારે બ્લૂમ્ફીલ્ડીય ભાષાવિજ્ઞાનીઓમાંથી તો હેરિસ જેવા પણ 'ડિસ્ટ્રિબ્યૂશન'ને વળગી રહ્યા.

ભાષાવિમર્શ : ૧૯૮૦ : ૨]

પ્રાગ-ભાષાવિજ્ઞાનીઓએ કહ્યું : “ધ્વનિઘટક એટલે સૂચક, વિશિષ્ટ લાક્ષણિકતાઓ ધરાવતું એકમ.” યાકોબ્સને આ વ્યાખ્યાની ચર્ચા ૧૯૩૮ની એક સભામાં કરી હતી. યાકોબ્સને ક્યારેય ઉચ્ચારણલક્ષી વર્ગીકરણને મહત્ત્વ આપ્યું ન હતું. એમણે કહ્યું કે બોલનાર મનુષ્ય હંમેશાં એના મગજમાં રહેલી શ્રવણમૂલક છાપને લક્ષમાં રાખીને બોલતો હોય છે, એની ઇન્દ્રિયોના હલનચલનના પ્રકારને લક્ષમાં રાખીને નહીં. જ્યારે શ્રવણમૂલક ધ્વનિવિજ્ઞાનનો વિકાસ થયો ન હતો અને કોઈ મશીન પણ સુલભ બન્યું ન હતું તે જમાનાથી યાકોબ્સન શ્રવણમૂલક છાપની વાત કરતા આવ્યા હતા. અને ‘ઇલેક્ટ્રો-એકૂસ્ટીક’ સંશોધનો થતાં શું ફાયદા થશે તે જોઈ શક્યા હતા.

‘પ્રત્યક્ષીકરણ’ અને ‘અભિવ્યક્તિ’

પ્રાગ-ભાષાવિજ્ઞાનીઓએ ‘ધ્વનિઘટક’ સમજાવતાં બે શબ્દો વાપર્યા : (૧) ‘રિઅલાયઝેશન’ (પ્રત્યક્ષીકરણ) અને (૨) ‘મેનિફેસ્ટેશન’ (અભિવ્યક્તિ) અથવા ‘ઇમ્પ્લેમેન્ટેશન’ (અમલી બનવું). એમણે શરૂઆતમાં કહ્યું કે ધ્વનિઘટકનું ઉપઘટકોમાં પ્રત્યક્ષીકરણ થાય છે. કેટલાકને એમ લાગ્યું કે આ ઉપઘટકોને ‘પ્રત્યક્ષીકરણ’ કહીએ તો જાણે ધ્વનિઘટકને સાચું, પોતાનું અસ્તિત્વ નથી એવો ભાવ નિષ્પન્ન થાય છે. અને તેથી ‘અભિવ્યક્તિ’ કે ‘અમલી બનવું’ એ શબ્દો વધુ યોગ્ય છે. આ શબ્દોની પસંદગીમાં પણ એ લોકોએ એમની વૈજ્ઞાનિક બુદ્ધિ બતાવી. જો ઉપઘટકોને ‘પ્રત્યક્ષીકરણ’ કહીએ તો એનો અર્થ એવો થઈ શકે કે ધ્વનિઘટકને ‘પ્રત્યક્ષ’ રીતે અસ્તિત્વ નથી. જ્યારે ‘ધ્વનિઘટકની અભિવ્યક્તિ’ અથવા ‘ધ્વનિઘટકનું અમલી બનવું’ એમ કહીએ તો ધ્વનિઘટક-ઉપઘટક વચ્ચેનો એવો ભેદ ટળી જાય છે. એમને મતે ઉપઘટક એટલે ધ્વનિઘટકની વિવિધ અભિવ્યક્તિ (‘ફોનિમ વેરિઅન્ટ’). જોકે કેટલાકને ડેનિયલ જોન્સનો ‘એલોફોન’ શબ્દ વધારે ગમ્યો. પરંતુ પાછળથી એમને ‘એલોફોન’ શબ્દની ખામી સમજાઈ. ‘એલોફોન’ એટલે ધ્વનિઘટકનું જે સ્વરૂપ ભાષામાં વધારે દેખાતું હોય તેના કરતાં જુદું સ્વરૂપ – આ જુદું સ્વરૂપ ખીજા સંદર્ભમાં આવે. અંગ્રેજી ધ્વનિઘટક [t] બે સ્વરોની મધ્યમાં સ્પર્શધ્વનિ ન રહેતાં થડકારી [ɾ] જેવો બને તો [t] એ [t] નો ઉપઘટક કહેવાય – ‘એલોફોન’ કહેવાય. પરંતુ પ્રાગ-ભાષાવિજ્ઞાનીઓનું કહેવું એમ હતું કે [t] અને [ɾ] બંને એક ધ્વનિઘટકના ઉપઘટકો કહેવાય અને એમાંથી [t] ને ‘મુખ્ય ધ્વનિ-

ઘટકીય પરિવર્ત - ધ્વનિઘટકની મુખ્ય અભિવ્યક્તિ કહેવાય અને [૬] ને 'સાંયોજનિક પરિવર્ત' - ધ્વનિઘટકની સહગામી અભિવ્યક્તિ કહેવાય.

અંકિતતા ('માર્ફટનિસ')

એમનું કહેવું એમ હતું કે ધ્વનિઘટકો શોધી લઈએ એટલે આપણું કામ પૂરું થતું નથી. ધ્વનિઘટકોના એકબીજા સાથેના સંબંધો તપાસવા પડે. યાકોબ્સન, ત્રુમેલ્કોય અને કાર્યેવ્સ્કીએ કહ્યું કે ધ્વનિના મહત્વના, સૂચક ઉચ્ચારણલક્ષી મેદોને ધ્વનિસ્વરૂપગત 'પારસ્પરિક સંબંધ' ('કોરિલેયશન') તરીકે ઓળખવા જોઈએ. ધ્વનિઘટકોનો 'પારસ્પરિક સંબંધ' એ એક સામાન્ય સિદ્ધાંતની મદદથી તારવેલા દ્વિમૂલક વિરોધોનો બનેલો હોય. આ સંબંધ એટલે 'પારસ્પરિક સંબંધ'ની લાક્ષણિકતા ધરાવતા ધ્વનિઘટકોના વિરોધોની વ્યવસ્થા અને આવી લાક્ષણિકતા એટલે ધ્વનિઘટકોને ભિન્ન રાખતી ઉચ્ચારણલક્ષી લાક્ષણિકતાની હાજરી / ગેરહાજરી વચ્ચેનો વિરોધ. આવા સંબંધો જોડાયેલા એ ધ્વનિઘટકોના યુગ્મમાંથી એકમાં આ લાક્ષણિકતા હાજર હોય અને તે અંકિત ('માર્ફટ') સભ્ય બને. બીજામાં આ લાક્ષણિકતા ન હોય તેથી 'અનંકિત' ('અન્-માર્ફટ') સભ્ય બને. આ પરસ્પર સંબંધની વિભાવના ઘણી સૂક્ષ્મતાવાળી છે. ત્રુમેલ્કોયે પોતાના પુસ્તક 'યુનિસુગે દેર ફોનોલોગી'માં આ વિભાવનાની વિગતવાર ચર્ચા કરી છે.

આ અંકિત-અનંકિત સભ્યની વિભાવનામાંથી એક નવી વિભાવનાએ આકાર લીધો. ૧૯૨૯માં યાકોબ્સને પ્રથમ વાર 'આર્કીફોનિમ'નો નિર્દેશ રૂપી ભાષાનું ધ્વનિસ્વરૂપ સમજાવતાં કર્યો. એમણે કહ્યું : "એ કે વધારે પરસ્પર સંબંધિત ધ્વનિઘટકો વચ્ચેની સામાન્ય લાક્ષણિકતા તારવી લેતાં જ લાક્ષણિકતાઓ બાકી રહે તે 'આર્કીફોનિમ'." આની ચર્ચા આપણે ત્રુમેલ્કોયના વિચારો સમજાવતા હક્રતામાં કરીશું. યાકોબ્સને દ્વિમૂલક વિરોધો ઉપર વધારે ભાર મૂક્યો. એમના આ વક્ષણનો બધા જ પ્રાગ-ભાષાવિજ્ઞાનીઓએ સ્વીકાર કર્યો નથી. પરંતુ યાકોબ્સનનો અભિગમ અમેરિકામાં એક જુદો ચીસો સ્વતંત્રપણે પાડે છે. તેની ચર્ચા અહીં નહીં કરીએ.

ઉપસંહાર

પ્રાગ-ભાષાવિજ્ઞાનીઓનો ધ્વનિસ્વરૂપગત અભ્યાસ કેવી રીતે વિકસ્યો એ એક રસપ્રદ વિષય બને છે. આપણે જોઈએ છીએ કે નિરૂપણપદ્ધતિ સહજ રીતે વિકસતી આવે છે. 'પારસ્પરિક સંબંધ', લાક્ષણિકતાઓ ઉપર

ભાષાવિમર્શ : ૧૯૮૦ : ૨]

આધારિત વિરોધો વગેરે નિરૂપણપદ્ધતિના જ ભાગ હોવા છતાં જાણે સિદ્ધાંતને હંમેશાં વધારે વિશદ બનાવવાના પ્રયત્ન તરીકે રજૂ થયા હોય એવું જ લાગે છે. એમના આ પ્રયત્નો એક ભગીરથ કાર્ય જેવા આજે આપણને લાગે છે. પ્રાગ-સંપ્રદાયનું આવું મહત્ત્વ છે એ હકીકત તરફ ભાષાવિજ્ઞાન-જગતનું ધ્યાન દોરાયું તેને માટે યાકોબ્સનને યશ છે. આવી સુંદર રીતે ફાલેલી પ્રાગ-વિચારસરણીને અમેરિકા લઈ જઈ, ત્યાંના શ્રવણમૂલક ધ્વનિ-વિજ્ઞાનના વિકાસનો લાભ લઈ, અત્યંત વિદગ્ધ એવો ભેદાત્મક લાક્ષણિકતાનો સિદ્ધાંત રજૂ કરી ચોમ્સ્કી-હૅલેના જેનરેયટીવ વ્યાકરણના માળખામાં સરસ રીતે ગોઠવી દઈ યાકોબ્સને તો પ્રાગને અમેરિકા સાથે જોડતો પુલ બાંધી આપ્યો. આ પ્રાગ-વિચારસરણીને અમેરિકા રહે-રહે પણ એમણે ત્રુએલ્સ્કોય સાથે પત્રવ્યવહાર કરી વધુ પુષ્ટ કરી. ત્રુએલ્સ્કોયનું પુસ્તક આપણે આગળના હક્રતામાં તપાસવાનું રાખ્યું છે, કારણ, એ પુસ્તક એટલે એમના જમાનાના ધ્વનિસ્વરૂપગત વિચારો અને ભાષાવિજ્ઞાનનાં વલણોનો સંરવાળો. એનો સ્વતંત્ર રીતે પરિચય કરવો જરૂરી છે.

અત્રત્ર

દક્ષિણ એશિયાની ભાષાઓ વચ્ચે સંપર્ક અને સામ્યપ્રવણતા

ભાષાપરિવર્તનની વિચારણાના અન્વયે (૧) પરભાષાનો પ્રભાવ (સીધા અને ભાષાંતર દ્વારા સ્વીકૃત પ્રયોગો) અને તેની અધિકતાના પરિણામરૂપ (૨) ભાષામિશ્રણો અને ભાષાસંકર એ અનુક્રમે તપાસવિષય બન્યા. ત્યાર બાદ સમાજવિજ્ઞાની દૃષ્ટિબિંદુને અગ્રતા મળતાં, દ્વિભાષિતા, ભાષાદ્વિત ('ડાયગ્લોસિઅ') અને બહુભાષિતા રસના વિષય બન્યા. આથી, લગભગ રહેલી લિન્નલિન્ન પરિવારની ભાષાઓનો પારસ્પરિક પ્રભાવ અને ક્રમેક્રમે તેમની વચ્ચે સઘાતી ઉચ્ચારણ અને વ્યાકરણના માળખાની સમાનતા પર લક્ષ અપાવા લાગ્યું, અને એમ ક્ષેત્રીય ('એરિઅલ') ભાષાવિજ્ઞાનની શાખા વિકસવા લાગી.

એક ભાષિક ક્ષેત્ર તરીકે ભારતને (એટલે કે શ્રીલંકા સહિત ભરતખંડને) ગણવાની ઉપસ્થાપના પહેલવહેલી 'ઇન્ડિઅ એન્ડ એ લિંગ્વિસ્ટિક એરિઅ' ('લેંગ્વિજ', ૩૨, ૩-૧૬) એ લેખ દ્વારા એમેનોએ ૧૯૫૬માં રજૂ કરી. તે પછી તેને વ્યાપકપણે સ્વીકૃતિ મળી છે. આ ભૌગોલિક વિસ્તારમાં ભારતીય-આર્ય, દ્રાવિડી, મુણ્ડા અને લોટ-બ્રહ્મી એમ વિલિન્ન કુળના ચાર ભાષાસમૂહો તો પ્રાગૈતિહાસિક સમયથી વપરાશમાં છે જ અને આ ભાષા ભાષીઓનો પરસ્પરના પડોશમાં ત્રણેક સહસ્રાબ્દીઓથી સ્થાયી વસવાટ છે. એટલે અહીં સંપર્કમાં રહેલી ભાષાઓની સામ્યપ્રવણતા ('કન્વર્ન્સ')નું અન્વેષણ કરવાની ભરપૂર સામગ્રી છે. બે ભાષાઓ વચ્ચે તેમના સમાન મૂળને કારણે નહીં, પણ પરસ્પરના સંપર્કમાં રહ્યાને કારણે જ સમાનતા ઊભી થાય છે - એક ભાષાનું પરંપરાપ્રાપ્ત શબ્દસ્વરૂપ વધતેઓછે અંશે જળવાઈ રહે, પણ તેનાં ધ્વનિતત્ત્વો, વ્યાકરણીય તત્ત્વો અને અર્થતત્ત્વો તે બીજી ભાષામાંથી અપનાવે છે અને એમ એ ભાષા તેના સંપર્કમાં રહેલી અન્ય

ભાષાવિમર્શ : ૧૯૮૦ : ૨]

૮૩

ભાષાને મળતી થાય છે એ પરિસ્થિતિ અને વલણને 'કન્વર્ન્સ' (સામ્ય-પ્રવણતા - 'સમીભવન') કહે છે. ૧૯૭૪માં ભરાયેલા આ વિષયને લગતા એક સંમેલનમાં પ્રસ્તુત થયેલા નિબંધો 'કોન્ટેસ્ટ એન્ડ કન્વર્ન્સ ઇન સાવ્થ એય્શન લેઝિબિઝ' (સંપાદક : એફ. સી. સાવ્થવર્થ અને એમ. એલ. આપટે : પ્રથમ 'ઇન્ટર્નેશનલ જર્નલ ઓવ ટ્રાન્સિઝ્યન લિંગ્વિસ્ટિક્સ' ગ્રંથ ૩, અંક ૧-૨, ૧૯૭૪માં અને પછી પુસ્તકાકારે પ્રકાશિત) એ નામે પ્રસિદ્ધ થયા છે. તેમાં અતે આપેલી સંદર્ભસૂચિમાં આ વિષયના અઘાવધિ પ્રકાશિત મહત્વનાં લખાણોનો પણ સમાવેશ થયેલો છે. સંગ્રહના થોડાક નિબંધોનો અહીં પરિચય કે નિષ્કર્ષ રજૂ કર્યો છે.

ભારતીય-આર્યમાં પ્રવર્તતી રહેલી 'ભાષાદ્વૈત'ની પરિસ્થિતિ

ભારતીય-આર્યના ઇતિહાસમાં 'ડાયલેક્સિસ' (ભાષાદ્વૈત)ની પરિસ્થિતિ આપણે સતત પ્રવર્તતી જોઈ શકીએ છીએ. સાહિત્ય વગેરે 'ઉચ્ચ' વ્યવહારના હેતુઓ માટે એક 'ઉચ્ચ' ભાષાસ્વરૂપ અને સામાન્ય વ્યવહારના 'નિમ્ન' હેતુઓ માટે તેનાથી લિન્ન 'નિમ્ન' ભાષાસ્વરૂપ હંમેશાં વપરાતું આવ્યું છે; જેમ કે પાણિનીય શિષ્ટભાષા અને તત્કાલીન વ્યવહારભાષા, સંસ્કૃત અને લોકપ્રચલિત પ્રાકૃતો, સાહિત્યિક પ્રાકૃતો અને લૌકિક અપભ્રંશ, સાહિત્યિક અપભ્રંશ અને તત્કાલીન લોકબોલીઓ, અર્વાચીન સાહિત્યિક હિન્દી, ગુજરાતી વગેરે અને સામાન્ય વ્યવહારમાં વપરાતું તેમનું સ્વરૂપ. મધ્યકાલીન પરિસ્થિતિના સંદર્ભમાં ઉચ્ચ સાહિત્યિક (સંસ્કૃત), સાહિત્યિક (પ્રાકૃત), લૌકિક સાહિત્યિક (અપભ્રંશ) અને લૌકિક (બોલીઓ) એવો ચતુર્વિધ ભેદ કરી શકાય. આનું એક પરિણામ તે એ ભાષાસ્વરૂપના પારસ્પરિક પ્રભાવને કારણે નીપજતો ભાષાસંકર આનાં સંખ્યાબંધ ઉદાહરણ ભારતીય-આર્યના ઇતિહાસમાંથી મળે છે. ડી સિલ્વાએ સિંહલીનો ઇતિહાસ વિગતે તપાસી વર્તમાન સિંહલીના ઘડતરમાં ભાષાદ્વૈતની પરિસ્થિતિએ કેવો ભાગ ભજવ્યો છે અને તેથી ઉચ્ચારણ, લેખન તથા વ્યાકરણમાં કેવાકેવા સંકરપ્રયોગો નીપજ્યા છે તે બતાવ્યું છે.

ખરેખર તો ભારતીય-આર્યમાં વિભિન્ન હેતુઓ માટે સમયેસમયે પ્રચારમાં રહેલાં વિભિન્ન ભાષાસ્વરૂપોનો એકબીજા સાથેનો સંબંધ અને તેમનો એકબીજા પર પડેલો પ્રભાવ એ ઘણી જ સંકુલ પરિસ્થિતિઓ હતી, અને તેનાં અનેકાનેક પાસાં હતાં. બુદ્ધકાલીન, મૌર્યકાલીન, ક્ષત્રપકાલીન, ગુપ્તકાલીન, અનુગુપ્તકાલીન, દસમી શતાબ્દી પછીની, મુસ્લિમકાલીન, પ્રાગર્વાચીન અને

અર્વાચીન - એમ વિવિધ યુગની ભાષાકીય પરિસ્થિતિ આ દૃષ્ટિએ અલગ-અલગ વિચારણા માગી લે છે. ડી સિલ્વાએ ભાષાસંપર્ક અને ભાષા-સમીક્ષાનું આ અત્યંત મહત્ત્વનું અને રસપ્રદ અધ્યયનક્ષેત્ર ઉઘાડી આપ્યું છે. તેમણે કરેલી અર્વાચીન સિંહલીના ધડતરની વિચારણા અર્વાચીન ગુજરાતીના સ્વરૂપધડતરની ચિકિત્સા કરવા માટે ઘણી ઉપયોગી જણાશે.

[એમ. ડબલ્યુ. સુગથપાલ ડી સિલ્વા : 'કન્વર્ન્સ ઇન ડાયલેક્સિસ : ધ સિંહલીઝ સિન્યુએયશન', પૃ. ૬૦-૮૧]

ભારત એક ભાષિક ક્ષેત્ર હોવા અંગેના વાક્યતત્ત્વીય અને સમાજવૈજ્ઞાનિક પુરાવા

ભારતને એક ભાષિક ક્ષેત્ર તરીકે જોવાનો ખ્યાલ પ્રથમ ૧૯૫૬માં એમેનોએ પ્રસ્તુત કર્યો. આ નિબંધમાં તેમની ઉપર્યુક્ત ઉપસ્થાપનાનાં સમર્થન રૂપે તેમણે બે પ્રકારના પુરાવા રજૂ કર્યા છે. પહેલા પુરાવા તરીકે સંસ્કૃત સંયોજક અપિના વિભિન્ન અર્થો અને પ્રયોગોની દ્રાવિડી-ઉમ્મના અર્થો અને પ્રયોગો સાથે સમાન્તરતા હોવાનું તેમણે બતાવ્યું છે અને એ બંને કુળની અર્વાચીન ભાષાઓમાં પણ જ્યાં શબ્દસ્વરૂપ બદલાયું છે, જુદા જ શબ્દ તે-તે અર્થ દર્શાવવા પ્રયત્નિત થયા છે, ત્યાં પણ સમગ્રપણે પહેલાંની અર્થવ્યવસ્થા બંને ભાષાપરિવારોમાં જળવાઈ રહી છે. આ દૃષ્ટિએ એમેનોએ બંને કુળની સંખ્યાબંધ અર્વાચીન ભાષાઓ તપાસીને અપિ અને ઉમ્મના 'પણ', 'અને', (ચદિ સાથે) 'જોકે' અથવા 'છતાં', 'ય' અને (પ્રશ્નાર્થ સર્વનામની સાથે) 'કોઈક', 'કાંઈક' એ અર્થમાળખું આજ સુધી સપાટી પરનું બંધારણ બદલાયા છતાં, મોટે ભાગે જળવાઈ રહ્યું છે એમ બતાવ્યું છે. તેમના નિબંધના બીજા ભાગમાં એમેનોએ બંને ભાષાકુળની ભાષાઓમાં ભારતીય સમાજનું જ્ઞાતિવ્યવસ્થાનું માળખું કેટલાક શબ્દો અને પ્રયોગોમાં સમાનપણે વ્યક્ત થયું હોવાનું બતાવ્યું છે. આ માટે તેમણે સ્ત્રીલિંગી નામોના જ્ઞાતિભેદમૂલક પ્રયોગોને અને જ્ઞાતિ-અનુસારી રહેઠાણનામોને બંને ભાષાકુળમાંથી પુરાવા તરીકે ટાંક્યાં છે. [એમ. બી. એમેનો, 'ધ ઇન્ડિઅન લિંગ્વિસ્ટિક એરિઅ રીવિઝિટિડ', પૃ. ૯૨-૧૩૪]

*

કોલિન પી. મેસિકાએ ભારતને પારિભાષિક અર્થમાં એક 'ભાષિક ક્ષેત્ર' ગણવાના પ્રશ્નને નવેસરથી અને વીગતે તપાસ્યો છે અને તે માટેનાં ભાષાવિમર્શ : ૧૯૮૦ : ૨]

નિર્ણાયક તરવે તારવવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. લગોલગ રહેલી ભાષાઓમાં અમુક અંશે જે સમીક્ષવન સહેજે થાય (જેમ કે તેલુગુ અને મરાઠી કે મરાઠી અને કન્નડા વચ્ચેનું સમીક્ષવન, અથવા તો ભારતખાલ્ય ભાષાઓના પ્રભાવે ભારતીય ભાષાઓમાં નામવર્ગીકરણનો પ્રયોગ વગેરે). ક્ષેત્રના સમગ્ર વિસ્તારની ભાષાઓમાં કશું આંતરિક સામ્ય દર્શાવી શકાય તો જ તેમને એક ભાષિક ક્ષેત્રની ગણી શકાય. આ માટે મેસિકાએ ગ્રીન્વર્ગ તારવેલા ભાષાઓમાં પ્રવર્તતા શબ્દવિન્યાસના મૂળભૂત પ્રકારતંત્રનો આધાર લીધો છે. શબ્દવિન્યાસની લક્ષણિકતાઓ તપાસવા માટે મેસિકાએ ભારતીય-આર્ય જૂથમાંથી હિંદી અને બંગાળીને, દ્રાવિડી જૂથમાંથી તેલુગુ અને મલયાળમને અને મુરડા જૂથમાંથી સન્તાલીને પસંદ કરી છે.

આ ભાષાઓમાં સમાનપણે નીચેની લક્ષણિકતાઓ હોવાનું તેમણે ખતાવ્યું છે :

- (૧) કર્તા-કર્મ-ક્રિયાપદ એવો વ્યાપક પદક્રમ
- (૨) મુખ્ય ક્રિયાપદ પછી સહાયક ક્રિયાપદનું સ્થાન
- (૩) પૂર્વગોનો નહીં, પણ અનુગોનો પ્રયોગ
- (૪) વિશેષણ, સંબંધવિભક્તિનો અનુગ, દર્શક વિશેષણ, સંખ્યાવાચક વગેરેનું નામની પહેલાં સ્થાન
- (૫) વિશેષણના વિશેષકો (અતિશયતા કે ન્યૂનતાવાચકો, તુલનાવાચકો) વિશેષણની પૂર્વે

આ બધાં ડાબી બાજુના વિસ્તરણનાં ઉદાહરણ છે. એટલે કે ઉપાધિ ઉપાધેયની પૂર્વે આવે છે. પણ હંમેશાં એમ જ હોય છે એવું નથી. સંકુલ વાક્યમાં ભારતીય-આર્યમાં પહેલાં સાપેક્ષતાવાચક, પછી નામ, તે પછી વાક્યનો મુખ્યાંશ અને તે પછી મુખ્ય વાક્યનો સહસંબંધક - એવી રચના છે, જ્યારે દ્રાવિડીમાં ગૌણ કર્મવાક્ય ક્રિયાપદ પૂર્વે અને વિશેષણવાક્ય નામપૂર્વે આવે છે. ભારતીય-આર્યમાં એ રીતે વચલો માર્ગ કાઢેલો જોઈ શકાય છે.

આ ઉપરાંત બીજાં કેટલાંક વાક્યતરનીય સમાન લક્ષણો પણ ચીંધી શકાય તેમ છે.

આસપાસના અન્ય ભાષાવિસ્તારોની સાથે સરખાવતાં આ લક્ષણો ભારતને એટલે કે દક્ષિણ એશિયાને નિશ્ચિતપણે એક ભાષિક ક્ષેત્ર તરીકે

સ્થાપે છે. [કોલિન પી. મેસિકા : ધ બેઝિક ઑર્ડર ટાયપોલજી એન્ડ એ ડિક્ટાયનર ઓવ ઓન ઇન્ડિઅન લિંગ્વિસ્ટિક એરિઅ', પૃ. ૧૫૪-૧૮૦]

*

પ્રાગૈતિહાસિક કાળમાં ધરાનમાંથી જે આર્યોએ ભારતમાં પ્રવેશ કર્યો હતો તેમનું ક્રમેક્રમે થયેલું ભારતીયીકરણ તપાસવું જોઈએ રસપ્રદ છે, તેટલું જ રસપ્રદ છે તે આર્યોની ભાષા ભારતીય-આર્યનું અહીંની દ્રાવિડી તથા મુણ્ડા-કુળની ભાષાઓના પ્રભાવ નીચે કઈ રીતે પરિવર્તન થયું, અને તે તેમની સાથે કઈકઈ બાબતોમાં મળતી થતી રહી તે તપાસવું. ૧૮૭૫માં કાલ્ડવેલે ભારતીય-આર્યના વિકાસમાં આર્યોતર પ્રભાવનું મહત્ત્વ ઝાળખ્યું હતું. એક ભાષિક વિસ્તાર લેખે ભારતને સ્વીકારી તેમાં લિન્ન પરિવારની ભાષાઓનું જે સમીક્ષણ ('કન્વર્ન્સ') થયું છે તે પ્રત્યે પચીશક વરસથી વિદ્વાનોએ વિશેષ લક્ષ આપવા માંડ્યું છે. તેમના પ્રસ્તુત લેખમાં કચુપરે ભારતીય-આર્ય પરનો દ્રાવિડ પ્રભાવ (૧) મૂર્ધન્ય ધ્વનિઓ (૨) સંસ્કૃત શ્વિત્તિના પ્રયોગો અને (૩) સંસ્કૃતનું સંબંધક ભૂતકૃદંતનું રૂપ - એમને અનુલક્ષીને તપાસ્યો છે.

વૈદિક સમયથી ભારતીય-આર્યમાં જેવા મળતા મૂર્ધન્ય ધ્વનિઓ આંતરિક વિકાસનું જ પરિણામ છે કે દ્રાવિડી પ્રભાવનું એ સમસ્યાનો દોઢસો વરસનો ઇતિહાસ સંક્ષેપમાં આપીને કચુપરે એવો વિચાર રજૂ કર્યો છે કે વૈદિક સમયની દ્વિભાષિકતા આમાં કારણભૂત હોય. અમુકઅમુક સંદર્ભમાં દંત્યોના ધ્વનિપરિવર્તોને ('એલેફેન'ને) દ્રાવિડીભાષીઓએ પોતાની ભાષાના પ્રભાવ નીચે મૂર્ધન્યો તરીકે ઘટાવ્યા હોય, અને એ રીતે પછી ભારતીય-આર્યમાં મૂર્ધન્યોનો પ્રયોગ ઉત્તરોત્તર વધતો ગયો હોય.

આના સમર્થનમાં કચુપર એવું દર્શાવે છે કે દ્રાવિડી પ્રભાવ સ્પષ્ટ રીતે સંસ્કૃત વાકચર્યના પર પણ પડેલો છે. અવેસ્તામાં ષ્ઠિતિ ('એમ') વક્તાની ઉક્તિની પૂર્વે વપરાયો છે. 'ઋગ્વેદ'માં શ્વિત્તિ (૧) ઉક્તિની પૂર્વે, કહેવાના અર્થના ક્રિયાપદ સાથે, (૨) ઉક્તિની પછી, કહેવાના અર્થના ક્રિયાપદ સાથે (૩) પૂર્વે કહેવાના અર્થનું ક્રિયાપદ, અને ઉક્તિની પછી શ્વિત્તિ, (૪) ઉક્તિની પૂર્વે કશું નહીં, અને પછી માત્ર શ્વિત્તિ એમ ચારેય રીતે વપરાયો છે. દ્રાવિડી ભાષાઓમાં 'કહેવું' અર્થના ધાતુ ઉપરથી બનેલું ઉક્તિદર્શક શબ્દરૂપ એન, એન્ન (ઉક્તિની પછી જ આવે છે. ઉત્તરી અને દક્ષિણી મુણ્ડા ભાષાઓમાં (મેન્તે અને ગમ્લે), તથા અર્વાચીન બંગાળી (બોલિયા) અને મરાઠી (મ્હણ્મ) ભાષાઓમાં આવી જ રીતે ઉક્તિદર્શક નવું

ભાષાવિમર્શ : ૧૯૮૦ : ૨]

શબ્દરૂપ કે જે ‘કહેવું’ અર્થના ધાતુ પરથી બનેલું છે, તે વપરાતું થયું છે. બધું જોતાં હિતના ઉક્તિ પાછળના પ્રયોગને દ્રાવિડી પ્રભાવનો સ્પષ્ટ સંકેત ગણી શકાય. રવાનુકારી શબ્દ પછી સંસ્કૃતમાં હિત મુકાય છે તે પ્રયોગ પણ દ્રાવિડીમાં લાક્ષણિક છે. ‘ઋગ્વેદ’માં આવેલો પ્રયોગ મળતો નથી. બીજી તરફ ઉપર્યુક્ત મુદ્દા લાપાઓમાં તે વિકસ્યો હોવાનું બતાવી શકાય છે.

તે જ પ્રમાણે કૃત્વા જેવા અવ્યયરૂપ સંબંધક ભૂતકૃદંતનાં રૂપો ‘ઋગ્વેદ’માં નવાસવાં તરીકે સ્વીકાર પામ્યાં હોવાનું જણાય છે. પછી તેમનો વપરાશ વધે છે, અને સંસ્કૃત કથાના ગદ્યમાં તે અનેક સંબંધક ભૂતકૃદંતોને અંતે એક ક્રિયાપદવાળી વાક્યરચના વિકસે છે. દ્રાવિડી લાપાઓમાં એક જ ક્રિયાપદ સાથે અનેક સંબંધક ભૂતકૃદંતોવાળી રચના લાક્ષણિક છે. તેમાં ગૌણ વાક્યનો પ્રયોગ ન થતો હોઈને સંબંધક ભૂતકૃદંત વિનાની વાક્યરચના અકલ્પ્ય છે. હિંદી જા કર, ગુજરાતી આવીને જેવાં સંબંધક ભૂતકૃદંતોનો પ્રયોગ દ્રાવિડી પ્રભાવે વિકસ્યો હોય અને ઋગ્વેદિક કવિતાના ઉત્તરકાળમાં તે રૂપો કવિતામાં પણ સ્વીકાર પામ્યાં હોય.

આ પુરાવાથી દ્રાવિડીના ભારતીય-આર્ય ઉપર પ્રાગૈતિહાસિક સમયમાં પડેલા વ્યાપક પ્રભાવનો કેટલોક ખ્યાલ આવશે. આદિમ ભારતીય-આર્યમાં ત્રણ હજાર વરસ પહેલાં થયેલાં આ પરિવર્તનો આંતરિક પરિબળો અને બાહ્ય પરભાષિક અસરનું સંયુક્ત પરિણામ હતાં એ જોતાં લાપાકીય પરિવર્તન અને સમીક્ષણની સમસ્યાઓની આપણી સમજ વધારવામાં તેમનો ફાળો નોંધપાત્ર લેખાશે. [એફ. બી. જે. ક્યુપર (Kuiper) : ‘ જિનેસિસ ઓવ ઓ લિંગ્વિસ્ટિક એરિઅ ’ (૧૯૬૫માં આપેલા કોલિસ વ્યાખ્યાનનું પુનર્મુદ્રણ), પૃ. ૧૩૫-૧૫૩]

*

સદ્ગત ડૉ. પ્રબોધ પંડિતે તામિલનાડુના સૌરાષ્ટ્રીઓની સૌરાષ્ટ્રી લાપાના સંખ્યાવાચકોના વ્યાકરણની ગુજરાતી અને તમિળ સંખ્યાવાચકોના વ્યાકરણની સાથે તુલના કરી છે. આ સૌરાષ્ટ્રીઓ મૂળે ઈસવી અગિયારમી સદી લગલગ ગુજરાત છોડી, મરાઠીલાપી પ્રદેશમાં કેટલોક સમય રહી, પછી તેલુગુલાપી પ્રદેશમાં થઈને સોળમી સદી લગલગ તામિલનાડુમાં આવી સ્થિર થયા હોવાનું જણાય છે. તેઓ શતાબ્દીઓથી સૌરાષ્ટ્રી અને તમિળ

બન્ને ભાષાઓ વિશિષ્ટ પરિસ્થિતિ અને પ્રયોજન પ્રમાણે વાપરતા રહ્યા હોવાથી તેમની મૂળ ભાષા પર “ઉચ્ચ” ભાષા તમિળનો ઘેરો પ્રભાવ પડેલો છે. ડૉ. પંડિતે તેમના આ પૂર્વેનાં વ્યાખ્યાનો (‘ઇન્ડિઅ એન્ડ એસોશ્યલિંગ્વિસ્ટિક એરિઅ’-૧૯૬૮નાં ગુણે સ્મારક વ્યાખ્યાનો, ૧૯૭૨)માં બતાવેલું છે કે સૌરાષ્ટ્રી અને તમિળનું વાક્યતત્ત્વીય માળખું તેમ જ રૂપરચનાની કોટિઓ એકસરખાં છે, પણ શબ્દકોશમાં વિભિન્નતા છે. પ્રસ્તુત લેખમાં ડૉ. પંડિતે ગુજરાતી અને તમિળના સંખ્યાવાચકોનું વ્યાકરણ નિરૂપી, ભારતીય-આર્ય અને દ્રાવિડીનાં સંખ્યાવાચક તંત્રો વચ્ચેનું સામ્ય-વૈષમ્ય તારવી બતાવ્યું છે, અને અંતે તેમણે એવો નિષ્કર્ષ તારવ્યો છે કે સૌરાષ્ટ્રી ભાષાની સંખ્યાવાચકોની વ્યવસ્થા ગુજરાતી કરતાં તમિળને વધુ મળતી છે. બીજા શબ્દોમાં, સૌરાષ્ટ્રી અને તમિળ સંખ્યાવાચકતંત્ર પાયાની સમાન નિયમાવલિથી સાધી શકાય છે. આ અધ્યયન, દ્વિભાષિતાને પરિણામે એક ભાષા બીજી ભાષાને કઈ રીતે અને કેટલા પ્રમાણમાં મળતી થઈ જાય છે, તેનું ભારતીય ભાષાવિસ્તાર પરત્વે એક મહત્વનું ઉદાહરણ પૂરું પાડે છે. [પ્ર. બે. પંડિત : ‘બાયલિંગ્વલ આમર : એ કેય્સ સ્ટડી ઓવ તામિલ-સૌરાષ્ટ્રી નંબર નેચર’, પૃ. ૧૮૧-૧૯૭]

અહેવાલ

‘ભારતીય ભાષાઓ વચ્ચે સમીભવન-વિષમીભવન
અને હિન્દુસ્તાની’ - આ વિષયનાં વ્યાખ્યાનો

મહાત્મા ગાંધી મેમોરિઅલ રિસર્ચ સેન્ટર અને હિન્દુસ્તાની પ્રચાર સભાને ઉપક્રમે મહાત્મા ગાંધી સ્મારક વ્યાખ્યાનમાળાની આ વર્ષની શ્રેણીમાં ડૉ. એસ. એન. ગજેન્દ્રગુરુકરે “ભારતીય ભાષાઓ વચ્ચે સમીભવન અને વિષમીભવન અને ‘હિન્દુસ્તાની’ ભાષા માટે તેમની પ્રસ્તુતતા” (‘કન્વર્જન્સ એન્ડ ડાયવર્જન્સ ઇન ઇન્ડિઅન લેંગ્વિજિઝ એન્ડ ધેર રેલિ-વન્સ ઇ હિન્દુસ્તાની’) એ વિષય ઉપર ત્રણ વ્યાખ્યાનો તા. ૨૦-૨૧-૨૨ માર્ચ, ૧૯૮૦ના રોજ આપ્યાં હતાં.

પહેલા વ્યાખ્યાનના પહેલા વિભાગમાં, શરૂઆતમાં ભારતની ભાષા-અહલતાનો ખ્યાલ આપી, ભાષાના તત્ત્વ વિશે સમજાવ્યું અને ભાષાકુળની વિભાવના સમજાવી. ભૌગોલિક સંદર્ભમાં ભાષાસંપર્કને પરિણામે ઉદ્ભવતી દ્વિભાષિકતાથી જુદાંજુદાં ભાષાજૂથોની સ્વાભાવિક વાતચીતમાં પણ તેમની ભાષાનાં વિશિષ્ટ લક્ષણો પર બીજી સંપર્કભાષાનાં લક્ષણોની સ્પષ્ટ છાપ તરી આવે છે તે મદ્રાસની સૌરાષ્ટ્રી તથા સાંગલી જિલ્લાના કુપવર ગામની ભાષાના ઉદાહરણથી સમજાવ્યું. ભાષિક સમીભવનની વિભાવના વિગતે સ્પષ્ટ કરીને સમીભવનની બાબતમાં પિરૂઝિન અને કીચોલ પ્રકારનાં ભાષા-મિશ્રણોની પણ વ્યાખ્યાતાએ નોંધ લીધી. સાથોસાથ ભાષાસંકર પણ એક જાતનું સમીભવન જ છે તે તેમણે સ્પષ્ટ કર્યું, તથા સમીભવન ક્યાં તરવેા ઉપર આધાર રાખે છે અને ક્યાં કારણોસર ઉદ્ભવે છે તે વિસ્તારથી સમજાવ્યું.

બીજા વિભાગમાં વ્યાખ્યાતાએ ભારતની ભાષાકીય પરિસ્થિતિનું ચિત્ર દોર્યું અને પ્રાચીન કાળથી ભારતમાં બહારથી આવી વસેલી જાતિઓનો ખ્યાલ આપ્યો. સૌ પ્રથમ આવી વસનાર જૂથ તે નીગ્રોયુડ. પછી ઓસ્ટ્રીક, પછી દ્રાવિડી, ભોટ-બ્રાહ્મી અને છેલ્લે આવનાર આર્ય જાતિનો ખ્યાલ આપી દરેક ભાષાકુળનાં વિશિષ્ટ લક્ષણોની વિગતે નોંધ લીધી તથા દરેક કુળની કઈકઈ ભાષાઓ ભારતના કયા પ્રદેશમાં બોલાય છે તે દર્શાવ્યું.

બીજા વ્યાખ્યાનના પહેલા વિભાગમાં, જુદાંજુદાં કુળની ભાષાઓમાં અસપરસ આપ-લે થતી જ હોય છે અને એથી ભાષાકીય લક્ષણોનું પ્રસરણ પણ થતું જતું હોય છે એ દર્શાવ્યું. આ માત્ર આધુનિક ઘટના નથી, પ્રાચીન સમયથી જ આવું ચાલતું આવ્યું છે એમ કહી દ્રાવિડી ભાષા ઉપર સંસ્કૃત ભાષાનો પ્રભાવ વિગતે સોદાહરણ દર્શાવ્યો.

બીજા વિભાગમાં આ સમીક્ષાવનને પરિણામે થતું પ્રસરણ એકતરફી ન હોવાથી દ્રાવિડી ભાષાઓનો આર્ય ભાષાઓ પર કેવો પ્રભાવ પડ્યો તે ઉદાહરણો દ્વારા દર્શાવ્યું. તેમાં પ્રસરણ ભાષાના માત્ર ધ્વનિતત્ત્વ પૂરતું જ નહીં પણ દરેક સ્તરે થતું હોવાનું દર્શાવ્યું. આર્ય અને દ્રાવિડી ભાષાઓમાં નીપજેલા સમીક્ષાવનની આ તપાસ પણ એ દર્શાવી આપે છે કે આ ભાષાઓ જુદાંજુદાં કુળની હોવા છતાં તેઓ જેટલી પોતાના મૂળની નજીક હોય તેના કરતાં, એકબીજાની વધુ નજીક છે. બોલચાલની તમિળ, પ્રાચીન તમિળની જેટલી નજીક છે તે કરતાં ઉડિયા અને બંગાળીની વધુ નજીક છે. ઉડિયા અને બંગાળી સંસ્કૃત કરતાં તેલુગુ અને કન્નડાની વધુ નજીક છે. આ નવી એકતા દ્વેષાપિકતાના લાંબા સતત ઇતિહાસને લીધે વિકસી છે. ત્રીજા વ્યાખ્યાનમાં વ્યાખ્યાતાએ દર્શાવ્યું કે ભાષામાં શુદ્ધતા એ માત્ર કપોળ-કલ્પના છે. કોઈ પણ ભાષા બીજી ભાષાની અસર હેઠળ આવ્યા વગર રહે જ નહીં. વળી, કોઈ પણ ભાષા પૂર્ણપણે એકમૂલક હોઈ શકે નહીં. ત્યાર-બાદ ‘હિન્દુસ્તાની’ ભાષાનું સ્વરૂપ સમજાવી કડી-ભાષાનાં લક્ષણો ગણાવી વ્યાખ્યાતાએ ‘હિન્દુસ્તાની’નો ઉદ્ભવ જરૂરિયાતને કારણે થયો હોવાનો મત રજૂ કર્યો હતો, તથા વાસ્તવિક પરિસ્થિતિને સમજીને તેના પ્રત્યે પૂર્વ-અહરહિત વલણ અપનાવવું ઉચિત ગણાવ્યું હતું. *

ભર્તિ દેસાઈ

* આ સંદર્ભમાં એફ. સી. સાવથૂવર્થ અને એમ. એલ. આપટે સંપાદિત ‘કોન્ટેક્ટ એન્ડ કન્વર્જન્સ ઇન સાવથુ એયુશન લેંગ્વિજિઝ’ (૧૯૭૪) એ પુસ્તક ઉપયોગી જણાશે. એમાંના થોડાક મહત્વના નિબંધોનો પરિચય આ અંકમાં અન્યત્ર આપેલો છે. વ્યાખ્યાતાએ હિન્દુસ્તાની અંગે જે વક્તવ્ય રજૂ કર્યું છે તે સંબંધમાં ઉપર્યુક્ત સંગ્રહમાંનો આપટેનો નિબંધ ‘પિરઝિઅનાયઝેયુશન ઓફ એ લિંગ્વા ક્રાન્કા : એ લિંગ્વિસ્ટિક એનલિસિસ ઓવ હિન્દી-ઉર્દૂ સ્પેકન ઇન બોમ્બે’ પણ વિચારપ્રેરક છે. કુપવારમાં પ્રાપ્ત કન્નડા, મરાઠી અને ઉર્દૂના સમીક્ષાવન માટે જુઓ ડેલ હાયમ્મ સંપાદિત ‘પિરઝિઅનાયઝેયુશન એન્ડ કીઓલાયઝેયુશન ઓવ લેંગ્વિજિઝ’ (૧૯૭૧)-માંનો ગમ્પત્સ અને વિલ્સનનો લેખ. સૌરાષ્ટ્રી વિશેના ડો. પંડિતના કામનો આ અંકમાં અન્યત્ર નિર્દેશ કરેલો છે.

— સંપાદક

India's only complete weekly

COMMERCE

An authoritative source of facts, figures and comments on India's industry, agriculture, trade, banking, commodities and the economy as a whole, with an appropriate focus on international affairs.

All the facts of current development in the Indian economy are continuously and closely studied by the staff of the Commerce Research Bureau on the basis of the latest available primary data. The results of these studies are made available to the wider public through the pages of Commerce.

This makes Commerce an invaluable source of authentic information for Colleges, Universities and everyone concerned with the academic world.

Annual Subscription : Rs. 125-00

Half yearly : Rs. 65-00

Single copy : Rs. 2-50

•

Editor : **VADILAL DAGLI**

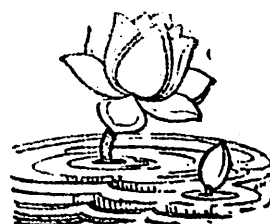

Commerce Publication Ltd.

Manek Mahal (6th Floor), 90, V. N. Road,
Off Churchgate, BOMBAY - 400020.

જો શબ્દનો જયોતિ સર્વત્ર પ્રકાશતો ન હોય તો
આપું ય વિદ્યે અંધકારમય બની જાય.

— હંડી

શુભેચ્છક

કનુભાઈ એન્જિનિયર્સ પ્રા. લિં.

૩, મેંગો લેન, કલકત્તા-૭૦૦ ૦૦૧

જી.એમ.ડી.સી. પ્રદાન કરે છે

ફ્લોરસ્પાર મેટાલર્જિકલ અને એસિડગ્રેડ સિલિકાસેન્ડ

વિવિધ મેશ સાધનમાં

અને

બૉક્સાઇટ

વિવિધ ગ્રેડનો તથા લિગ્નાઇટ

વધુ વિગત તથા ખનીજપ્રાપ્તિ માટે સંપર્ક સાધો :-

ગુજરાત મિનરલ ડેવલપમેન્ટ

કોર્પોરેશન લિમિટેડ

ગુજરાત સરકારનું જાહેર સાહસ

ખનીજલવન, નેહરુપુલ સામે, આશ્રમ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૬

GRAM : MINCORP

ફોન : ૭૬૩૭૫-૭૬-૭૭-૭૮

ટેલેક્ષ : જીએમડીસી એએમ-૦૧૨-૩૨૦

ALWAYS INSIST ON RUSTOM FABRICS

- * **100% Polyester Printed Shirting and Dress Materials**
- * **Wash & Wear Dyed Poplins & Prints**
- * **Fancy Screen Print, Poplins, Cambrics etc.**
- * **"SANFORIZED" Poplins, Checks, Dyed Merc.**

**RUSTOM MILLS
&
INDUSTRIES LTD.**

R. B. No. 131, AHMEDABAD - 380 001

Grams : "Uplift"
Telex : 012-489

Tele. : 24327
& 24428

ARROCOL

- ARROCOL - SH** : Synthetic Resin Adhesive-
for Furniture Industries
- ARROCOL - AC-31** : Rubber Adhesive for
Footwear Industries
- ARROCOL - PLV** : Poly Vinyl Acetate
Emulsion for Textile
Finishing
- ARROCOL - 888** : For Sticker Adhesive

Manufactured by

**Aristo Chemicals Private
Limited**

814, Parekh Market,
39, Kennedy Bridge, BOMBAY - 400 004

Phone 359758

Cable : Seematit

પૃક્ષોનો પૃદ્ધિ આપણો સમૃદ્ધિ

ગામેગામે ગ્રામવન ઊભાં કરી તેનું જાળવન કરીએ

માહિતી-ગ્રન્થાલ-૭૭

લોકસા શ્રેણી-૪-માતાની પછેડી .

યુગ્મજનમાં સામરમતીને કાઢે પછાત કોમના લોકો વધેથી માતાની પછેડી રંગના આવ્યા છે. પછેડીના રેખાંકનમાં કપડાના મધ્યમાં વંતગણી, અંખામાતા, બહુચરા, બદકાલી, કાળકાચામુંદ્ર અને ખોડિયાર , એમ સાત માતાઓથી કાંઈ પણ એકની આકૃતિ આલેખી હોય છે. માતાજી તેના વાહન પર વિરાજમાન હોય છે અને તેની આબુખાબુ દેવા અને બકાજનોનાં ચિત્રા હોય છે. મૂળે પૂજા વળાંચ માતાની મૂર્તિની પાર્શ્વ ભૂમાં રાખવામાં આવતી પછેડી હવે તો ઘરે ઘરે બેઠકખંડમાં ભીતિ-રાણુગાર માટે વપરાતી થઈ ગઈ છે.

ખંડી ચિત્રકોશક્ય તેના લોહી જેવો ધટ લાલ, મેરા જેવો કાળો અને સફેદ રંગો થકી એક નાખી અને અન્યેરી બાત પાડે છે. દેશી હાથવણાટ અથવા મિલનું એ કાપડ પછેડી બનાવવા વપરાય છે, કારણ કે રંગ ચડાવવામાં સરળ બને છે. કાટ ખાધેલા લોખંડને ખૂબ તપાવી ગાળના પાણીમાં આઠ દિવસ સુધી ખુલ્લામાં તડકા નીચે રાખવામાં આવે છે લોખંડ ધીરે ધીરે પીગળી જતાં તેમાં કચુકાનો લોટ નાખી મિશ્રણ બનાવાય છે, જે રંગ તરીકે વપરાય છે.

આને અનુલમાં-તરેહ તરેહનાં રંગ દ્રવ્યો (દાદિજ) રાસાયણિક રીતે તૈયાર થાય છે. આ દાદિજની મદદથી સુતરાઉ, શાણના, કોનના, રેશમી, આર્ટસિક્કના તેમજ માનવ સર્જિત સિન્થેટિક કાપડથી માંડીને ચામડુ તથા કામળ પર પણ સુંદર રંગકામ કરી શકાય છે.

આ ઉપરાંત અનુલ દાદિ દિનરમીટિએટસનું ઉત્પાદન કરે છે, જેની મદદથી દાદિજ તથા સફેદને અધિક ઉજ્જવળા કરી દેનાર એપ્લિકેટ વ્હાઈટનાંગ એજન્ટ બનાવી શકાય છે.

“રંગે રાસાયણિક, આધુનિક સૌ ચાલે સાંહાય,
‘અનુલ’ના સંવાંતમ રંગે સૌ કાંઈ માંહાય.”

અનુલ વિરાટ રાસાયણિક સંકુલ
પો. ઓ. અનુલ, ત્રિવંકો : વલસાડ-૩૬૬૦૨૦
યુગ્મજન (ભારત)
ફોન : ૬૧ તાર : "TULA" અનુલ
ટેલેક્રમ : "૯૧૭૩-૨૩૨ અનુલ ઇન"

રંગોઈનો કસબ અનંત ગ્યાપાંગા સાંસ્કૃતિક વારસો

